

<https://sppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Spatial Planning

E-ISSN: 2476-3357

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 1, No.56, 2025, pp. 141- 172

Received: 21/08/2024

Accepted: 18/02/2025

Identifying the Effective Factors in the Development of Creative Tourism at Heritage Sites

Amir Mohammad Moazezi Mehr-e Tehran *

Assistant professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Department of Conservation of Architectural Heritage,

International University of Imam Khomeini, Qazvin, Iran

a.moazezi@arc.ikiu.ac.ir

Abstract

Creative tourism has emerged to provide a unique experience by actively engaging tourists within their surroundings and transforming traditional tourism offerings. Due to a scarcity of related research, this article sought to explore the application of this innovative approach to tourism at heritage sites and identify the key factors contributing to its development. To achieve this objective, the fuzzy Delphi method was employed, relying on the qualitative consensus of expert opinions. Ultimately, 29 indicators were identified and organized into 10 criteria: heritage diversity, environmental education, co-creation, spatial creativity, safety and security, inviting environment, permeability and access, inclusiveness, participation and partnership, and recovery and promotion. Additionally, 3 components—creative experience, tourism infrastructure, and capacities—were highlighted. By considering these components and their subsets, a co-creative relationship could be fostered among tourists, local communities, tourism service providers, and the rich heritage tourism landscape, resulting in a distinctive and enriching experience.

Keywords: Tourism, Fuzzy Delphi Method, Heritage Site, Experience, Creative, Criteria.

Introduction

Management and development of tourism can pose significant threats to the physical integrity and unique characteristics of heritage sites. However, it is essential to acknowledge the crucial role of tourism today. International conservation organizations have increasingly emphasized tourism through the publication of

*Corresponding Author

Moazezi Mehr-e-Tehran, A. M. (2025). The effective Factors in the development of creative tourism at heritage sites. *Spatial Planning*, 15 (1), 141 - 172 .

2476-3357 © The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

[10.22108/sppl.2025.142479.1806](https://doi.org/10.22108/sppl.2025.142479.1806)

charters and guidelines aimed at its promotion and sustainable development. Recent advancements in conservation discourse, particularly the emergence of creative tourism, have fostered a closer relationship between heritage and tourism. This shift reflects a change in attitudes toward tourist destinations, highlighting the roles and contributions of tourists while alleviating previous concerns. UNESCO (2006) defines this contemporary approach to tourism as "a journey towards an original and integrated experience that involves collaborative learning in the context of art, heritage, or the unique features of a place", which also facilitates communication with local residents. Creative tourism encourages sharing of experiences and skills between tourists and locals, shifting the focus from mere tourism to everyday life, thereby enriching travelers' experiences (Richards, 2021).

Identifying the factors that influence the development of this relatively under-researched form of tourism is crucial for the effective management and promotion of historical sites. These sites where remnants of past eras are either visible or buried (Zargham Borujeni & Azizi, 2017), as well as house artifacts of human activity—historical, prehistoric, and contemporary—may have been excavated and documented by archaeologists (Khademzadeh et al., 2022) or may yet remain unexplored.

Research background

The review of the research background led to the initial identification of the key factors influencing the development of creative tourism in heritage sites. These factors included:

1. Creative Experience: This serves as a means to differentiate destinations and gains competitive advantages in tourism (Richards & Raymond, 2000).

2. Tourism Infrastructure: This is essential for facilitating tourists' presence, extending their stay, and meeting the demands for tourism services (Yousfi-Shahir et al., 2014).

3. Tourism Development Capacities: These capacities not only emphasize the value of the site, but also promote attractions for both visitors and the local community. They encourage local participation in area management and ensure that the community benefits from tourism, contributing to the protection of the site and supporting planned tourism development (Chakravarty, 2008; Budruk et al., 2008).

These components are summarized in Table 1. Among these, creative experience was a particularly significant aspect of the research, encompassing the criteria for creative tourism, as well as the infrastructural and capacity components. The presence of these general components was crucial for the successful implementation of tourism in heritage sites.

Criteria and Components

1. Place Creativity

- Cocreation
- Learning Environment
- Inclusivity
- Heritage Diversity
- Creative Experience

2. Place Responsibility

- Safety and Security
- Accessibility
- Infrastructure

3. Economic Vitality

- Marketing and Promotion
- Sense of Place
- Holistic Development
- Capacities

Materials & Methods

This study employed a mixed-methods approach, integrating both qualitative and quantitative research through the fuzzy Delphi method. The Delphi panel consisted of 9 faculty members with relevant expertise in the research topic. The fuzzy Delphi process was conducted over 3 rounds to achieve consensus among the experts (see [Figure 1](#)).

Research Findings

Using the fuzzy Delphi method, the responses were converted from linguistic values to fuzzy values and subsequently into triangular fuzzy numbers after collecting the questionnaires. By calculating the triangular fuzzy average of the lower, middle, and upper bounds, the definitive fuzzy numbers for each limit were derived from the experts' opinions. The de-fuzzification process was then applied to enable the conversion of fuzzy numbers into quantifiable values. This process was carried out in 3 stages. Ultimately, 29 indicators for the development of creative tourism in heritage sites were identified based on expert consensus and categorized into 10 criteria as illustrated in [Figure 2](#).

Discussion of Results & Conclusion

Tourism presents both positive and negative consequences, making it essential to neither overemphasize nor overlook its impact. It is crucial to manage and mitigate the detrimental effects of tourism through careful planning and conservation, while also harnessing its opportunities. In this context, the involvement of tourism stakeholders—particularly service providers and the local community—facilitates co-creative activities for tourists, a fundamental principle of creative tourism. Visitors to heritage sites should be encouraged to develop their untapped creative potential through participation and immersive learning experiences. Criteria, such as place creativity, heritage diversity, and a conducive learning environment, are vital for realizing this objective. However, it is important to remember that without addressing the basic needs of tourists through adequate infrastructure and consideration of contextual capacities, a truly creative experience cannot be achieved. Thus, the three components of creative experience, infrastructure, and capacities were found to be essential for the successful implementation of creative tourism in historical sites, ensuring that the principles and priorities of site conservation remained a central focus.

عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری خلاق در محوطه‌های میراثی

امیرمحمد معززی مهرطهران* ، استادیار گروه مرمت و احیاء بناهای تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام

خمینی (ره)، قزوین، ایران

a.moazezi@arc.ikiu.ac.ir

چکیده

محوطه‌های میراثی فرآیند طولانی توسعه تاریخی را در خود ثبت کرده است و آن را بیان می‌کند. این عرصه‌های باارزش قابلیت‌ها و ظرفیت‌های فرهنگی و طبیعی متنوع و بدیعی دارند. به همین خاطر، می‌توانند به‌عنوان مقصد گردشگری فرصت تجربه‌ای خلاق را برای گردشگران فراهم‌کردن امکان مشارکت فاعلانه آنها در بستر فراهم کنند. گردشگری خلاق در همین راستا و با رشد الگوهای جدید مصرف، اشکال ماهرانه‌تر فعالیت‌های گردشگری و تغییر در تولید محصولات گردشگری شکل گرفته است. با توجه به تأخر گفتمانی این رویکرد گردشگری و سهم اندک پژوهش‌هایی که به چگونگی کاربست آن در محوطه‌های میراثی پرداخته‌اند، شناسایی عوامل مؤثر در توسعه گردشگری خلاق در این عرصه‌های حقیقی ضرورت دارد و به‌مثابه هدف برای پژوهش حاضر انتخاب شده است. روش دلفی فازی مبتنی بر اجماع نظر نخبگانی تحقق این هدف را به‌صورت کیفی ممکن کرد. یافته‌های پژوهش که با مشارکت ۹ نفر از اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌های مختلف با تخصص‌های مرتبط حاصل شد، نشان می‌دهد ۲۹ نماگر در قالب ۱۰ معیار تنوع میراثی، آموزندگی محیط، هم‌آفرینی، خلاقیت مکانی، ایمنی و امنیت، دعوت‌کنندگی محیط، نفوذپذیری و دسترسی، همه‌شمولی، مشارکت و شراکت و بازیابی و ترویج با سه مؤلفه تجربه خلاقانه، زیرساخت‌های گردشگری و ظرفیت‌های گردشگری عرضه و مدیریت گردشگری را در محوطه‌های میراثی ممکن می‌کند؛ به‌نحوی که پویایی رابطه میان گردشگر، جامعه محلی، ارائه‌دهنده خدمات گردشگری و بستر گردشگری بدون آسیب به ارزش‌های مکان برقرار باشد و به‌دنبال آن تجربه‌ای اصیل خلق شود.

واژه‌های کلیدی: گردشگری خلاق، روش دلفی، محوطه تاریخی، تجربه

*نویسنده مسئول

معززی مهرطهران، امیرمحمد. (۱۴۰۳). عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری خلاق در محوطه‌های میراثی. برنامه‌ریزی فضایی، ۱۵ (۱)، ۱۷۲-۱۴۱.

مقدمه

مدیریت افراطی و یا بسیار ضعیف گردشگری و توسعه در زمینه‌های مرتبط با گردشگری می‌تواند تهدیدی برای ماهیت فیزیکی، یکپارچگی و ویژگی‌های درخشان میراث باشد. همچنین، ممکن است وضعیت بوم‌شناختی، فرهنگ و سبک‌های زندگی جوامع میزبان را نیز روبه تباهی و زوال ببرد و چه بسا شاهد همین اتفاق درباره تجربه بازدیدکننده از آن مکان نیز باشیم (ICOMOS, 1999). رشد شدید و اختلال در گردشگری جهانی از جمله گردشگری میراث فرهنگی (ICOMOS, 2022) تأثیر و صدماتش را بر بسیاری از محیط‌های ساخته‌شده گذاشته و در برخی موارد به تغییر برخی مکان‌ها به روش‌های جبران‌ناپذیری (Irreparable) منجر شده است (Timothy, 2011). زیرا به‌جای اقدام‌ها و رویه‌های پایدار در گردشگری تمرکز بر به حداکثر رساندن تعداد بازدیدکنندگان است (Falk & Dierking, 2013). حجم زیاد بازدیدکنندگان می‌تواند به فرسایش کالبدی ساختارها، مسیرها و مناظر تاریخی منجر شود. موضوعی که به‌ویژه در مکان‌های پرتعداد مشهود است. فرسایش خود نیاز به مرمت مکرر را ایجاد می‌کند که گاهی در نتیجه استفاده از روش‌های تهاجمی می‌تواند منجر به تغییر در مواد و مصالح و روش‌های ساختمانی اولیه آثار شود و اصالت آنها را به خطر بیندازد و گاهی نیز برای بهبود تسهیلات گردشگری نظیر بهبود دسترسی می‌تواند تغییراتی را در ساختارهای تاریخی ایجاد کند که با هدف‌های حفاظتی در تضاد است (Timothy, 2011).

با وجود این، نه می‌توان و نه باید از گردشگری و توسعه آن صرف‌نظر کرد؛ زیرا گردشگری نه تنها یکی از مهم‌ترین ابزارهای تبادلات فرهنگی در جهان است، فرصت‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی را در اختیار عرصه‌های میراثی و امر حفاظت و احیا قرار می‌دهد (ICOMOS, 1999, Art. 1). سهم چشمگیری از تولید ناخالص داخلی کشورها امروزه متکی به این صنعت است (Statista Research Department, 2024). البته نباید فراموش کرد که توسعه گردشگری زیر لوای حفاظت از محوطه‌های میراثی با توجه به ماهیت شکننده و آسیب‌پذیرشان معنا و اهمیت پیدا می‌کند (اندرودی، ۱۳۹۹، ص. ۵۴). به همین خاطر نیز امروزه خوانش‌های متأخر حفاظت و گردشگری با تقریب گفتمانی بر لزوم تعامل سازگارتر، پایدارتر و مسئولانه‌تر تأکید دارند. در این راستا نیز گفتمان گردشگری توجه خود را از تمرکز صرف بر ارزش‌های کاربردی، عناصر سرگرمی و دلپذیر بودن مقصد برداشته و به چیزی فراتر از این موارد برای مثال، یادگیری حتی به صورت ناخودآگاه (McKercher & Du Cros, 2002)، خودشناسی فردی به‌جای تحسین منفعلانه‌ای از میراث (Richards, 1996) و تجربه فعالیت‌های خلاقانه در خلال مشارکت در فرهنگ محلی (صادقیان بروجنی و همکاران، ۱۳۹۹) قرار داده است تا ضمن به رسمیت شناختن اصول گفتمان حفاظت فرصت‌های بالقوه را در محوطه‌های تاریخی با توسعه خلاقانه گردشگری به فعلیت درآورد.

این خوانش از گردشگری که با عنوان گردشگری خلاق شناخته می‌شود با شعار «موزه‌های کمتر، میدان‌های بیشتر» بر انجام دادن تعاملات عمیق‌تر با زندگی واقعی فرهنگی جوامع میزبان و فعالیت‌های تجربی تمرکز دارد (حیدری و همکاران، ۱۴۰۳) تا از کالایی‌شدن فرهنگ و نمایش صرف سنت‌های محلی جلوگیری شود و فرصت نوآوری در ارائه و حفاظت از میراث فراهم آید (Richards, 2011). گردشگری خلاق یک زمینه تحقیقاتی به‌نسبت جدید است که در ابتدا بیشتر توجه‌ها را درباره شهرهای بزرگ به خود جلب کرد (اقبال‌مقدم و همکاران، ۱۴۰۱). اما طی دو دهه اخیر

به‌عنوان یک زمینه پژوهشی روبه‌رشد در سطح جهانی شامل طیف گسترده‌ای از مفاهیم و شیوه‌ها در مکان‌ها و مواضع مختلف تکامل و توسعه یافته (Baixinho et al., 2021) و حوزه‌ای مستقل در پژوهش‌های گردشگری تعریف شده است (Carvalho et al., 2024). با وجود این، در داخل کشور پژوهش‌های مرتبط به گردشگری خلاق محدود و این‌اندک توجه درباره موضوع خاص محوطه‌های تاریخی بسیار ناچیز است؛ درحالی که تغییرات بنیادین در سمت تقاضا و عرضه گردشگری و ایجاد الگوهای اقتصاد تجربه و اقتصاد دانش‌بنیان در فضای کلان توسعه اقتصادی گردشگری را ناگزیر به سمت وسوی خلاقیت پیش برده است؛ به‌طوری که صاحب‌نظران بر این باور هستند که پایداری گردشگری در گردشگری خلاق است (بسته نگار و همکاران، ۱۳۹۶). تحریک فرآیند بازآفرینی و حفاظت توأمان نیز امروزه بر محور فرهنگ و خلاقیت دنبال می‌شود و گردشگری مبتنی بر این محورها مهم‌ترین ابزار در اجرای راهبردهای آن است (Richards, 2020). حضور بیش از ۳۰ درصد آثار ثبت جهانی ایران در زمره محوطه‌های تاریخی و باستانی^۱ و تعداد چشمگیری محوطه‌های تاریخی ملی ثبت شده در کشور نیز که براساس آمار دفتر حفظ و احیا بناها، محوطه‌ها و بافت‌های تاریخی وزارت میراث کشور تا پایان سال ۱۳۹۵ از میان ۳۲۳۰ عرصه ثبت شده، ۲۹ نمونه به محوطه‌های تاریخی و باستانی اختصاص دارد (اسمعیلی سنگری و پروین، ۱۴۰۳) توجه و مذاقه بر گردشگری خلاق و شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه آن را بیش از پیش ضرورت می‌بخشد.

با توجه به اینکه صورت‌بندی روشنی از عوامل مؤثر در توسعه این رویکرد گردشگری در محوطه‌های تاریخی موجود نیست، پژوهش حاضر برای دست‌یافتن به این هدف و یافتن پاسخ این پرسش که چه مؤلفه‌ها، معیارها و نماگرهایی در توسعه گردشگری خلاق در محوطه‌های تاریخی و باستانی مؤثر است؟ تعریف و مبتنی بر روش اجماع نخبگانی انجام شده است.

پیشینه پژوهش

از نظر موضوعی مفاهیم اصلی و کلیدی این پژوهش را دو مفهوم «حفاظت از محوطه‌های تاریخی» و «گردشگری خلاق» شکل می‌دهد. در موضوع حفاظت از محوطه‌های تاریخی مطالعات متعددی صورت گرفته است که بسیاری از آنها با لنز باستان‌شناسی و با هدف کاوش‌های باستانی انجام شده است؛ اما به دلیل عدم ارتباط موضوعی این دسته از مطالعات با پژوهش حاضر بررسی نشده است. برخی دیگر از این مطالعات بر مدیریت محوطه‌های تاریخی و حفاظت از آنها متمرکز بوده است (جعفری فارسانی، ۱۳۸۸؛ حیدری‌زاده، ۱۳۹۰؛ شکری، ۱۳۹۱؛ خسروی، ۱۳۹۰؛ احمدی‌نژاد، ۱۳۹۳؛ اسدپور، ۱۳۹۶؛ زمانیان، ۱۳۹۹؛ Somuncu & Yigit, 2010). گروهی از مطالعات نیز با رویکرد طراحی در محوطه تاریخی به طراحی موزه، طراحی منظر و جرم‌گذاری‌های معماری جدید پرداخته است (پوریوسف‌زاده، ۱۳۸۸؛ جهانگیری، ۱۳۹۳؛ پورمحمد، ۱۳۹۳؛ ادیب‌پارسا، ۱۳۹۴؛ منیری، ۱۳۹۶). محققان در دسته‌ای از پژوهش‌ها نیز شناسایی و استفاده از پتانسیل محوطه‌های تاریخی را با هدف توسعه گردشگری مدنظر قرار داده‌اند (عینی‌نژاد، ۱۳۹۳؛ متولی، ۱۳۹۴؛ تیره و خسروی بختیاری، ۱۳۹۶؛ اقبالی رز، ۱۳۹۷؛ چهارخانی، ۱۳۹۹؛ Ramsey & Everitt, 2008).

^۱ محوطه‌هایی نظیر چغازنبیل، تخت جمشید، تخت سلیمان، پاسارگاد، بیستون، سازه‌های آبی شوشتر، شهر سوخته، شوش، منظر باستانی ساسانی و هگمتانه.

در موضوع «گردشگری خلاق» مطالعات متعددی به موازات مطرح شدن این مفهوم در سطح جهانی و حرکت گفتمان گردشگری از گردشگری سنتی به سمت گردشگری خلاق صورت گرفته و مورد توجه پژوهشگران است. توجه به مفهوم «خلاقیت» در دهه‌های ۸۰ و ۹۰ میلادی مطرح و در قالب رویکردهایی نظیر شهرهای خلاق (Landry 1995 & Bianchini, 1995)؛ طبقه خلاق (Florida, 2002)؛ خوشه‌های خلاق (Mommaas, 2004)؛ صنایع خلاق (O'Connor, 2010) و زمینه خلاق (Scott, 2010) کاربست یافته است. Richards & Raymond (2000) در نتیجه ترکیب این مفهوم با گردشگری باعث ورود اصطلاح «گردشگری خلاق» به ادبیات جهانی شدند. این ایده از یک پروژه اروپایی به نام یوروتکس (Eurotex) سرچشمه گرفته است که هدفش تولید صنایع‌دستی با گردشگری بود (Richards & Marques, 2012). پس از طرح این رویکرد مطالعات مختلف وجوه پرتکرار دیگری از جمله مشارکت فعالانه، ابراز وجود خلاق، یادگیری و ارتباط با جامعه محلی را به گردشگری خلاق نسبت دادند. در این میان، فعالیت‌های خلاقانه‌ای که ابراز وجود شخصی و تعامل میان گردشگر و ساکنان محلی را تشویق می‌کند، اهمیت بیشتری داشته است و بر استعداد و سنت ساکنان و ارتباط آنها با محل زندگی‌شان اتکا دارد، اهمیت بیشتری داشته است (Duxbury et al., 2021; Richards, 2021). به نظر می‌رسد که ایده گردشگری خلاق نه فقط بر اثر تغییر در ذائقه گردشگران، متأثر از سیاست‌های معاصر در برنامه‌ریزی گردشگری طرح شده باشد. امروزه گردشگری خلاق به دلایل مختلف به عنوان یک گزینه کلیدی توسعه شناخته می‌شود و می‌تواند به هدف‌های مشخص خدمت کند. اهمیت این گفتمان جدید صنعت گردشگری پس از ورود به برنامه شبکه شهرهای خلاق یونسکو در سال 2006 میلادی بیش از پیش مشخص شد. برنامه‌ای که تلاش دارد گردشگر در مقصد گردشگری شبیه یک شهروند رفتار کند. در سال 2010 میلادی در بارسلونا اسپانیا یک شبکه بین‌المللی با عنوان «شبکه گردشگری خلاق» (The Creative Tourism Network) ایجاد شده است که توسعه و بهبود گردشگری خلاق را دنبال می‌کند. این شبکه بین‌المللی به طور منظم در سازماندهی و برگزاری کنفرانس‌ها، سمینارها و کارگاه‌های آموزشی در کشورهای مختلف با موضوع گردشگری خلاق مشارکت دارد.

محققان در مطالعاتی نیز هر دو محور محوطه تاریخی و گردشگری (در معنای عام) یا گردشگری خلاق را توأمان دنبال کرده‌اند که در برخی از آنها چگونگی کاربست و توسعه گردشگری در عرصه تاریخی مدنظر بوده است (ضرغام بروجنی و عزیزی، ۱۳۹۶). گروهی از مطالعات نیز بر توسعه گردشگری خلاق در نواحی روستایی تأکید داشتند (صادقیان بروجنی و همکاران، ۱۳۹۹) و برخی دیگر عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری را فارغ از ویژگی‌های موضع پژوهش مدنظر داشته‌اند (حیدری و همکاران، ۱۴۰۳). اقبال مقدم و همکاران (۱۴۰۱) نیز با تبیین اهمیت توسعه کسب‌وکارهای نوپا در بازآفرینی بافت‌های تاریخی و ایجاد مزیت رقابتی برای این عرصه‌های باارزش شهری تلاش داشته‌اند که به روش کیفی و از طریق مصاحبه با مهندسان شهرساز و فعالان پارک‌های علمی و فناوری مدلی را برای توسعه گردشگری خلاق مبتنی بر کسب‌وکارهای نوپا در ایران ارائه دهند.

در نهایت، آنچه در مطالعات صورت گرفته حاصل شده، معرفی رویکرد گردشگری خلاق و تبیین رشد و توسعه مدل‌های آن بوده است؛ اما پوشش آنها گسترده نبوده است (اقبال مقدم و همکاران، ۱۴۰۱). این فقر مطالعاتی در موضوع شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه این رویکرد گردشگری در ارتباط با محوطه‌های تاریخی نیز دیده می‌شود که

در این مطالعه توجه شده است. ضمن آنکه برای حصول به این هدف از روش دلفی فازی استفاده شده است که به کمک آن مطمئن‌ترین میزان توافق بین خبرگان و متخصصان مرتبط حاصل می‌شود و کاربرد آن در مطالعات پیشین دیده نمی‌شود.

گردشگری خلّاق و محوطه‌های میراثی

محوطه‌های میراثی به محوطه‌هایی اطلاق می‌شود که بقایای دوره‌های گذشته در آن به‌صورتی آشکار یا مدفون در زیر خاک موجود است (ضرغام بروجنی و عزیزی، ۱۳۹۶). اسناد فعالیت گذشته انسانی (تاریخی، قبل از تاریخ، معاصر) در این محوطه‌ها حفظ شده و ممکن است باستان‌شناسان آنها را بررسی کرده باشند و به‌عنوان یک سند باستان‌شناسی ثبت شده باشد (خادم‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱). یونسکو در معاهده حفاظت از میراث فرهنگی و طبیعی (۱۹۷۲) در تعریف محوطه (site) [تاریخی] آورده است: «آثار انسان و یا آثار مشترک انسان و طبیعت، مکان‌هایی شامل محوطه‌های باستان‌شناسی (archaeological sites) که از نظر تاریخی، زیبایی‌شناسی، مردم‌شناسی و یا انسان‌شناسی از ارزش جهانی برجسته برخوردار هستند» (UNESCO, 1972, Art 1).

انگیزه گردشگران از بازدید این محوطه‌های تاریخی و باستانی مختلف است: یادگیری درباره گذشته و جست‌وجوی تجربه‌ای اصیل (Authentic experience) از جمله مهم‌ترین آنهاست (Timothy, 2011). بر همین اساس نیز در اصل سوم منشور گردشگری فرهنگی (۱۹۹۹) بر این موضوع تأکید شده است که «طرح‌ریزی برای گردشگری و حفظ مکان‌های میراث باید به‌گونه‌ای باشد که ارزنده‌بودن، ارضاکندگی و دلپذیری تجربه بازدیدکننده را تضمین کند» (ICOMOS, 1999).

جابه‌جایی از گردشگری انبوه (Mass Tourism) (ستی) به گردشگری خلّاق (جدول ۱) نیز در همین راستا انجام گرفته است تا به این نیاز گردشگر مبتنی بر کسب تجربه خلّاقانه از خلال مشارکت در فرهنگ‌های محلی و درگیر شدن با ارزش‌های ناملموس مکان پاسخ دهد. افزودن خلاقیت به گردشگری به‌عنوان یک راهبرد رایج تنوع‌بخشی (اقبال‌مقدم و همکاران، ۱۴۰۱) از طرفی، به تکامل و تغییر رویکرد در گردشگری فرهنگی از رویکردی عرضه‌محور به تجربه‌محور منجر شد (شکل ۱) و از طرف دیگر، به بازدیدکننده اجازه می‌دهد آزادی بیشتری برای مشارکت و طراحی تجربه‌های خود داشته باشد (معززی مهرپهران، ۱۴۰۲). گردشگران خلّاق نه تنها به‌دنبال گسترش دانش خود درباره مکان‌هایی هستند که بازدید می‌کنند، به‌دنبال گسترش مهارت‌های خلّاقانه خود نیز هستند (اقبال‌مقدم و همکاران، ۱۴۰۱). این موضوعی است که سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی (Organisation for Economic Cooperation and Development) در تبیین گردشگری خلّاق تصریح کرده‌اند (OECD, 2014). در تعریفی که برای نخستین بار ریچاردز و ریموند از گردشگری خلّاق ارائه کردند نیز به این موضوع تأکید شده است که گردشگری خلّاق «به بازدیدکنندگان این فرصت را می‌دهد تا پتانسیل‌های خلّاقانه خود را از طریق مشارکت فعال در دوره‌ها و تجربیات یادگیری مقصد توسعه دهند» (Richards & Raymond, 2000).

جدول ۱: تحولات روندهای گردشگری

Table 1: Tourism trends evolution

مرحله	دوره زمانی	مشخصات گردشگری
گردشگری انبوه	عصر صنعتی	بسته‌های گردشگری / اماکن تفریحی بزرگ و پارک‌های موضوعی
گردشگری فرهنگی	عصر صنعتی‌زدایی	تمرکز بر میراث ملموس / بازدید از میراث تاریخی
گردشگری خلاق	عصر شبکه‌ها	تمرکز بر میراث ناملموس / مشارکت خلاق در فعالیت‌ها و شبکه‌سازی با ساکنان محلی

منبع: بسته نگار و همکاران، ۱۳۹۶

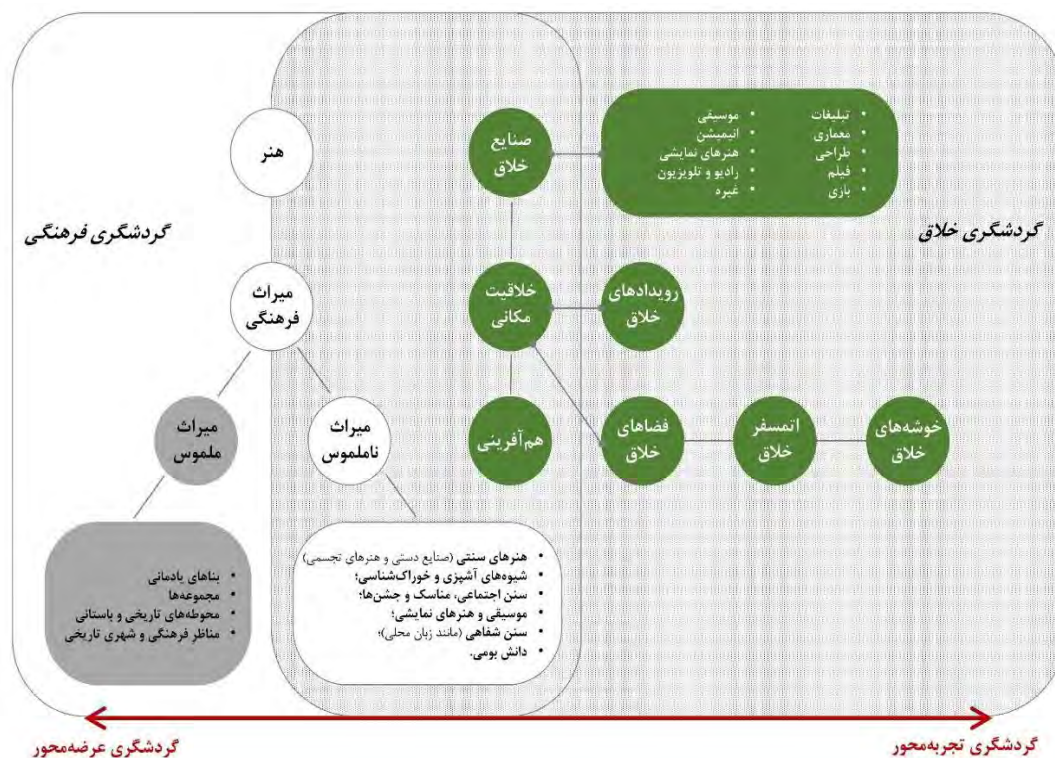
البته تعریف نخستین از مفهوم گردشگری خلاق براساس این ایده شکل گرفته است که گردشگران با یادگیری دربارهٔ خلاقیت محلی ارتباط خود را با مکان‌های مورد بازدید توسعه می‌دهند. یادگیری در این تعریف یادگیری رسمی به معنای برگزاری دوره‌ها و کارگاه‌های آموزشی است (Richards & Raymond, 2000). اما رفته‌رفته این آگاهی حاصل می‌شود که بیشتر بازدیدکنندگان نمی‌خواهند تمام زمان خود را در کلاس درس یا آتلیه صرف کنند، بلکه آنچه بیشتر آنها می‌خواهند، یک تجربه است، چشیدن خلاقیتی که آنها را قادر می‌کند تا درحین برقراری ارتباط با سایر افرادی که درحال بازدید هستند، دانش و مهارتشان را توسعه دهند (برای مثال، در یک کلاس آشپزی در یک مقصد گردشگری به یادماندنی‌ترین بخش آن دستورالعمل پخت غذا یا خود غذا نیست، بلکه افرادی هستند که مهارت‌های خلاقانه خود را به اشتراک می‌گذارند). درواقع، گردشگری خلاق در این خوانش دیگر تنها در ارتباط با یادگیری مدنظر قرار ندارد و نوعی «گردشگری رابطه‌ای» (relational tourism) مراد است که با خلق ارتباطات معنا می‌یابد (Richards, 2021). درنتیجه، در تعریفی به‌هنگام‌شده گردشگری خلاق به‌عنوان «سفری به سمت یک تجربهٔ اصیل و درهم‌تنیده (an engaged and authentic experience) به‌همراه یادگیری مشارکتی در بستر هنر، میراث و یا ویژگی‌های خاص یک مکان» (UNESCO, 2006) تعریف می‌شود که فرصت ارتباط با جامعهٔ محلی و فرهنگ زندهٔ مکان (a place's living culture) را فراهم می‌کند گردشگری خلاق به‌مثابهٔ راهی برای به اشتراک گذاشتن تجربه‌ها و مهارت‌ها بین گردشگران و افراد محلی تأکید را از گردشگری به زندگی روزمره سوق می‌دهد و درنتیجه، تجربه‌ای غنی را برای گردشگر پدید می‌آورد (Richards, 2021).

در همین راستا، ریچارد و ویلسون بیان می‌کنند که گردشگری خلاق گردشگران را به‌طور عمیق در چشم‌انداز فرهنگی مقصد درگیر می‌کند؛ به‌گونه‌ای که آنان در فعالیت‌های گوناگون آن مقصد از قبیل صنایع دستی، هنر، آشپزی و سایر فعالیت‌های خلاقانه مشارکت می‌کنند. بدین ترتیب، فرصت‌هایی برای یادگیری مهارت‌های جدید و برقراری پیوند نزدیک میان گردشگران و مردم محلی و میراث فرهنگی آنها پدید می‌آید (Richards & Wilson, 2007). در اینجا «انجام‌دادن» (doing) موضوع اساسی است. چنانچه Crispin Raymond با اشاره به این جمله از کنفوسیوس: «می‌شنوم و فراموش می‌کنم. می‌بینم و به یاد می‌آورم. انجام می‌دهم و می‌فهمم» (Richards & Raymond, 2000) (I hear and I forget. I see and I remember. I do and I understand) به اهمیت انجام‌دادن و ماهیت گردشگری

خلاق به روشنی تأکید می‌کند؛ بنابراین در گردشگری خلاق رویه‌های اجتماعی اهمیت دارد و در رویه‌های اجتماعی این انجام‌دادن است که ضرورت می‌یابد. بر همین اساس نیز بسیاری از صاحب‌نظران معتقد هستند که در گردشگری خلاق بیش از فضا و ویژگی‌های آن فعالیتی که در فضا رخ می‌دهد و گردشگران و افراد محلی را درگیر یکدیگر و فضا می‌کند، اولویت دارد. در این راستا، اسمیت معتقد است مقاصدی که حتی جاذبه تاریخی کافی ندارند نیز می‌توانند فرآورده‌هایی براساس ایده گردشگری خلاق تولید کنند (Smith, 2005). اولسون و ایوانوف نیز با برشمردن دو شکل از گردشگری خلاقانه یکی وابسته به یک مقصد گردشگری خاص که با پیروی از این رویکرد شهرها و مناطق روستایی خلاق شکل می‌گیرند و دیگری مبتنی بر فعالیت‌های خلاقانه که براساس این رویکرد فرآورده‌های گردشگری خلاق در فضا منتشر می‌شوند و مبتنی بر فعالیت‌های خلاقانه‌ای است که بازدیدکنندگان مستقل از مکان می‌توانند در آنها شرکت کنند، این موضوع را تصریح می‌کنند (Ohridska-Olson & Ivanov, 2010).

در نتیجه، گردشگری خلاق وسیله‌ای است برای درگیرکردن گردشگران در زندگی خلاقانه جاری در مقصد گردشگری؛ وسیله‌ای خلاقانه برای استفاده از منابع موجود؛ ابزاری برای تقویت هویت و تشخیص؛ شکلی از تجلی و کشف درونی؛ شکلی از آموزش درحین تفریح و آموزش همراه با تحقق شخصیت؛ منبعی از ایجاد فضای جدید در مکان‌ها و منبعی برای بازسازی و احیای آنها (Richards & Marques, 2012; Carvalho et al., 2024). گردشگری خلاق نه تنها به تحقق ظرفیت فعالیت‌های مشارکتی یاری می‌رساند، منبع تجربه‌های گردشگری دست اول است؛ تهییج عاطفی و دانش درباره فرهنگ محلی را به ارمغان می‌آورد، به غنای گردشگری می‌افزاید و باعث ترویج سبک‌های زندگی محلی و احیای فضاهای شهری می‌شود (Duxbury et al., 2021).

امروزه گردشگری خلاق شامل گستره وسیعی از تجربه‌های خلاقانه است (بسته‌نگار و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۸۷) و همین تجربه‌های حاصل از انجام‌دادن فعالیت‌های گردشگر در یک مقصد (do-it-yourself) با مشارکت جامعه محلی است که مشخصه اصلی تغییرات گسترده در صنعت گردشگری را شکل می‌دهد. در این اتمسفر گردشگری خلاق برجسته‌ترین ابزار تبادل فرهنگی است که نه تنها نگرانی‌های دوستداران حفاظت را برنمی‌انگیزاند، می‌تواند خود عاملی مهم در حفظ و توسعه توأمان میراث و بستر میراثی باشد (معززی مهرطهران و فاطمی، ۱۴۰۲).

شکل ۱: عناصر کلیدی گردشگری فرهنگی و خلاق (منبع: Baixinho et al., 2021)

Fig 1: The main component of creative and cultural tourism

مؤلفه‌ها و معیارهای پژوهش

برپایه مرور و بررسی پیشینه موضوع معیارهایی زیر مؤلفه‌های تجربه خلاقانه، زیرساخت‌ها و ظرفیت‌های گردشگری تعیین شد. تجربه خلاقانه به مثابه مؤلفه خاص پژوهش و دربرگیرنده معیارهای گردشگری خلاق و مؤلفه‌های زیرساخت‌ها و ظرفیت‌ها با مضمون مؤلفه‌های عام گردشگری در نظر گرفته شده است.^۱ تعریف مفهومی هریک از مؤلفه‌ها و معیارهای تعریف‌کننده آنها عبارت است از:

– تجربه خلاقانه: به عنوان راهی برای متمایز کردن مقصد و به دست آوردن منافع رقابتی در گردشگری اهمیت پیدا کرده است (Richards & Raymond, 2000) و فرآیندی است از خودشناسی فردی به جای تحسین منفعلانه‌ای از میراث (Richards, 1996) که به بازدیدکنندگان اجازه می‌دهد آزادی بیشتری برای مشارکت و طراحی تجربه‌های خود داشته باشند (Saidi, 2016). این تجربه از خلال درگیر شدن گردشگران در زندگی خلاقانه جاری در مقصد گردشگری و با استفاده از منابع موجود و در فرآیند تجلی و کشف درونی و آموزش درحین تفریح و از مسیر رویکردهای هم‌آفرینانه با جامعه محلی و ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری و در نتیجه به اشتراک گذاشتن مهارت‌ها و تجربه‌های میان فردی حاصل می‌شود (Richards & Marques, 2012; Ross, 2018; Tan et al., 2013; Lee, 2015). در این

^۱ با توجه به اینکه بدون فراهم بودن مؤلفه‌های عام گردشگری در یک محوطه تاریخی موضوعیت پیدا نخواهد کرد، این دسته از معیارها وارد بررسی و تحلیل شد. از سوی دیگر، فرصتی به دست می‌آمد تا گروه نخبگانی هدف پژوهش ضرورت معیارهای خاص را در نسبت با آنها امتیازدهی کنند.

مطالعه برای شناسایی و درک این مؤلفه نماگرهای مختلف آن در قالب معیارهای اصلی هم‌آفرینی، خلاقیت‌های مکانی، آموزش‌دگی محیط و تنوع میراثی (با تأکید بر میراث ناملموس) طبقه‌بندی شده است.

- زیرساخت‌های توسعه گردشگری: یکی از مهم‌ترین معیارهای توسعه گردشگری در محوطه‌های میراثی زیرساخت‌های گردشگری است که ضامن تسهیل حضور گردشگر، افزایش ماندگاری آنها در مقصد و رفع نیازهای خدماتی گردشگری می‌شود (یوسفی شهیر و همکاران، ۱۳۹۳). این زیرساخت‌هاست که در نتیجه فراهم آوردن امکانات، اطلاعات و خدمات مناسب برای گردشگر علاوه بر مهیا کردن فرصت مشارکت منجر به غنای تجربه گردشگری می‌شود (Darcy et al., 2010). برای مثال، دسترسی از کیفیت‌های معرف وضعیت زیرساخت‌های گردشگری است که در ساخت تجربه برای بازدیدکنندگان بسیار مؤثر است تا این حد دسترسی به آثار، باقیمانده‌ها و ویرانه‌های یک محوطه میراثی حائز اهمیت است که معاهده حمایت از میراث باستان‌شناسی (1992) در مدیریت این اماکن توصیه می‌کند «موجبات دسترسی عمومی به عناصر مهم میراث فرهنگی به خصوص محوطه‌های باستان‌شناسی فراهم شود و گزیده‌های مناسب اشیاء باستان‌شناسی در معرض دید عموم قرار گیرد» (Council of Europe, 1992). اصل یکم منشور گردشگری فرهنگی (1999) نیز با اشاره به این موضوع که «حفظ آثار باید به گونه‌ای باشد که با قراردادن موقعیت‌های مناسب و کنترل‌شده در اختیار اعضای جامعه میزبان و بازدیدکنندگان ایشان بتوانند تجربه و درکی بی‌واسطه از میراث و فرهنگ آن جامعه داشته باشند» (ICOMOS, 1999)، دسترسی به آثار محوطه میراثی را عاملی مهم در تجربه گردشگر معرفی می‌کند. در بسیاری از کشورها علاوه بر بازدیدکنندگان عادی ارائه گزینه‌های دسترسی برای افرادی با ناتوانی ذهنی یا فیزیکی از ضروریات محوطه‌های باستان‌شناسی است (Timothy, 2011).

- ظرفیت‌های توسعه گردشگری: علاوه بر زیرساخت‌ها که به تجهیز مکان می‌انجامد در محوطه‌های تاریخی به‌ویژه بستر کالبدی- اجتماعی دربرگیرنده آن، ظرفیت‌های بالقوه بسیاری نهفته است. در صورت توجه به این ظرفیت‌ها و به فعلیت درآوردن آنها نه تنها زمینه توجه به ارزش‌های مکان فراهم می‌شود، به ارتقا جاذبه‌های گردشگری نیز منجر می‌شود؛ مشارکت جامعه محلی را در مدیریت محوطه ارتقا می‌دهد و باعث بهره‌مندی آنها از منافع حاصل از گردشگری می‌شود. پیامدهایی که در غایت خود به حفاظت از محوطه و تلاش برای توسعه برنامه‌ریزی‌شده گردشگری در محوطه کمک خواهد کرد (Chakravarty, 2008; Budruk et al., 2008).

معیارهای معرف این دو مؤلفه در قالب برخی از کیفیت‌های محیطی نظیر نفوذپذیری و دسترسی، ایمنی و امنیت، پاسخ‌دهندگی محیط، سرزندگی اقتصادی و مواردی چون کل‌نگری و تعلق‌خاطر و ترویج دسته‌بندی و ارائه شده است. براساس تعریف‌های فوق چارچوب تحلیلی معیارهای توسعه گردشگری خلاق در محوطه تاریخی- باستانی به شرح جدول ۲ است.

جدول ۲: مؤلفه‌ها، معیارها و نماگرهای تأثیرگذار بر گردشگری (عام و خاص)

Table 2: Effective components criteria and indicators of tourism (general and specific)

مؤلفه	معیار	نماگر	منبع
تجربه خلاقانه	تنوع فرهنگی	تراکم منابع تاریخی و فرهنگی متنوع از نظر گونه و قدمت	Richards, 1996; Richards, 2021; Richards & Wilson, 2007; Richards & Marques, 2012; Ross, 2018; UNESCO, 2006; Tan et al., 2013; Lee, 2015; Mathisen, 2012 Florida, 2002
	همه‌شمولی	حضور همزمان افراد با عقاید، مذهب‌ها، قومیت‌ها و ...	
	آموزندگی محیط	بهبود آگاهی و دریافت اطلاعات محیطی با علائم	
	هم‌آفرینی	مشارکت بازدیدکننده در فعالیت‌های محوطه (به‌طور مثال اکتشاف توسط فرد)	
	خلأیت مکانی	اشتراک مهارت‌ها و تجربه‌های میان میهمان و میزبان (بازدیدکننده و جامعه محلی)	
		وجود اتمسفر خلأ (مسیرهای روایت‌مبنا در محوطه و خوشه‌های خلأ و فرهنگی)	
		وجود و توسعه صنایع خلأ (موسیقی، طراحی، صنایع دستی، خوراک و ...)	
		وجود چشم‌انداز خلأ (چشم‌انداز بکر طبیعی یا مصنوعی واجد زیبایی، معنا و هویت)	
		دسترسی مناسب به محوطه با مدهای حرکتی	
		نفوذ فیزیکی به بخش‌های مختلف	
زیست‌محیطی	دسترسی	دسترسی فیزیکی به شواهد تاریخی محوطه	اندرودی، ۱۳۹۹؛ خادم‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱؛ Timothy, 2011; UNESCO, 1962; UNESCO, 1976; ICOMOS, 1964; ICOMOS, 1996; ICOMOS, 1999; ICOMOS, 2022; Chakravarty, 2008; Budruk et al., 2008
	ایمنی و امنیت	تداخل نداشتن حرکت سواره و پیاده	
	پاسخ‌دهندگی محیط	وجود تسهیلات و امکانات لازم گردشگر	
	کل‌نگری	وجود کاربری‌های سازگار و وابسته در مجاورت محوطه (اقامتگاه، رستوران و ...)	
	تعلق خاطر	ارتباط با منابع فرهنگی مجاور محوطه	
	بازاریابی و ترویج	پیوستگی دسترسی پیاده میان محوطه و دیگر منابع فرهنگی مجاور محوطه	
		مشارکت جامعه محلی در برنامه‌ریزی و مدیریت محوطه	
		پاسخ به نیازها و آرزوهای ساکنان محلی	
		حضور میزبان حرفه‌ای و راهنمای گردشگری متخصص	
	سازندگی اقتصادی	تدوین و انتشار اسناد مکتوب از محوطه	
تجربه خلاقانه		بهره‌گیری از ابزارهای برخط و رسانه‌های مجازی مربوط به محوطه	
		توزیع منافع حاصل از گردشگری با جامعه محلی	
		فروش محصولات محلی و بومی و صنایع دستی	
		میزبانی رویدادهای ویژه و اجاره فضاها برای دورهمی‌های عمومی	

منبع: نگارنده ۱۴۰۲

^۱ طبقه‌ای از افراد که محصول خلأخانه آنها باعث بهبود سیمای مقصد و آگاهی‌بخشیدن به تجربه‌ها و ابتکارات جدید گردشگری می‌شود و شامل هنرمندان، طراحان، کارآفرینان و سایر افرادی است که به تولید محتوا و خدمات خلأخانه در صنعت گردشگری مشغول هستند.

روش‌شناسی پژوهش

زمانی که بنا باشد پژوهشی دربارهٔ اتفاق نظر جمعی متخصص در موضوعی خاص انجام شود، روش دلفی راه‌حلی مناسب است. این روش فرآیندی ساختاریافته برای جمع‌آوری و طبقه‌بندی دانش موجود نزد گروهی از خبرگان است که با مصاحبه و توزیع پرسشنامه‌هایی میان آنها و بازخورد کنترل‌شدهٔ پاسخ‌ها و نظرهای دریافتی صورت می‌گیرد (شیعه و همکاران، ۱۳۹۶). هدف اصلی از اجرای دلفی در این پژوهش کسب مطمئن‌ترین میزان توافق بین خبرگان و متخصصان مرتبط دربارهٔ معیارهای تأثیرگذار در توسعهٔ گردشگری در مفهوم عام و گردشگری خلاق به‌طور خاص در محوطه‌های تاریخی و باستانی بوده است. برای این منظور پس از شناسایی معیارهای پرتکرار و تأکید شده در مطالعات و پژوهش‌های پیشین از خلال مروری بر پیشینهٔ موضوع و دسته‌بندی اولیهٔ آنها در سه نظام مؤلفه، معیار و نماگر (جدول ۲) پرسشنامهٔ نظرخواهی از خبرگان تنظیم شد. با توجه به اینکه اعتبار محتوای یک پرسشنامه بیشتر با افراد متخصص در موضوع مطالعه‌شده تعیین می‌شود (فیضی و ایران‌دوست، ۱۳۹۲)، برای بررسی مطمئن‌بودن پرسشنامه از یک گروه سه نفره از متخصصان (دو متخصص گردشگری و یک متخصص حفاظت) خواسته شد تا به‌صورت آزمایشی (Pilot Study) به پرسشنامه پاسخ دهند و در خلال آن روایی آن را محک و بررسی کنند. در خلال اجرای این فرآیند علاوه بر دریافت تأییدیهٔ این گروه متخصص بر اعتبار محتوا نظرهای تکمیلی آنها در پرسشنامهٔ نهایی اعمال شد. ضریب روایی محتوا (Content Validity Index) نیز در همین پیش‌آزمون محاسبه شد که از حد استاندارد (۰/۷۸) بیشتر بود (Haynes et al., 1995).

جامعهٔ آماری پژوهش را خبرگان حوزه‌های حفاظت از میراث معماری و شهری، شهرسازها، معماران و معماران منظر، باستان‌شناسان و متخصصان حوزهٔ مدیریت گردشگری تشکیل داده است که از میان این جامعه به‌نسبت گسترده به‌شکلی هدفمند و همسو با قواعد نمونه‌گیری در روش دلفی تعداد چهارده نفر انتخاب شدند. این تعداد با پراکندگی به‌نسبت مساوی از نظر تخصص از میان اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها به‌شکل غیراحتمالی و کیفی برگزیده شدند. طی گفت‌وگو و طرح موضوع اولیه از مسیر پژوهش مدنظر تعداد نه نفر اعلام آمادگی کردند تا در پیل دلفی مشارکت داشته باشند (جدول ۳).

جدول ۳: اطلاعات جمعیت‌شناختی اعضای پیل دلفی

Table 3: Demographical information of Delphi panel

متغیر جمعیت‌شناختی	گزینه‌ها	تعداد	درصد فراوانی
جنس	مرد	۷	۷۸
	زن	۲	۲۲
تحصیلات	دکتری	۹	۱۰۰
تخصص	حفاظت	۳	۳۴
	گردشگری	۲	۲۲
	معماری منظر	۱	۱۱
	شهرسازی	۲	۲۲
	باستان‌شناسی	۱	۱۱
تجربهٔ کاری	بین ۱۰ تا ۲۰ سال	۵	۵۶
	بیش از ۲۰ سال	۴	۴۴
شغل	استاد دانشگاه	۹	۱۰۰

منبع: نگارنده ۱۴۰۲

با توزیع پرسشنامه‌ها از خبرگان شرکت‌کننده در پنل دلفی درخواست شد تا میزان اهمیت هریک از نماگرها را براساس مقیاس پنج درجه‌ای لیکرت تعیین کنند. همچنین، از خبرگان خواسته شد تا معیارها و نماگرهای پیشنهادی خود را که در پرسشنامه اولیه به آنها اشاره نشده است، بیان کنند. پس از جمع‌آوری پرسشنامه دور نخست و تجزیه و تحلیل آن پرسشنامه دور دوم دلفی براساس دور نخست تولید شد. در پرسشنامه دور دوم دلفی نتیجه قضاوت خبرگان (امتیاز هر نماگر در دور اول) به پرسشنامه دوم افزوده شد. همچنان که معیارها و نماگرهای استخراج‌شده از پرسش باز در دور اول به لیست نماگرهای پرسشنامه دوم افزوده شد، این پرسشنامه مجدد برای اعضای پنل دلفی ارسال شد تا جواب‌های خود را این بار با توجه به آگاهی از نظر سایر اعضای پنل تأیید یا تغییر دهند و نظر خود را درباره نماگرهای جدید نیز بیان کنند. بعد از جمع‌آوری پاسخ‌ها در دور دوم پرسشنامه سوم با نماگرهایی که عدد اختلاف قضاوت خبرگانی آنها در طی دو مرحله از ۰/۲ بیشتر بود (Cheng & Lin, 2002) به همراه نماگرهایی که تنها در دور دوم امتیازدهی شده بود، تنظیم و در اختیار اعضای پنل قرار گرفت. در دور سوم به دلیل حصول توافق میان خبرگان پنل دلفی دیگر ضرورتی برای ادامه روند دلفی وجود نداشت و فرآیند متوقف شد. این تکرار فرآیند تا حصول اجماع و استفاده از پرسشنامه‌های پی‌درپی با مشارکت افرادی که در موضوع تخصص داشتند به این دلیل انجام شد تا به افزایش روایی و پایایی دلفی کمک و زمینه تفسیر درست را فراهم کند (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۹).

رویه اجرایی روش دلفی فازی

همان‌گونه که اشاره شد، خبرگان و متخصصان پنل دلفی با مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت مشتمل بر متغیرهای کلامی بسیار کم، کم، متوسط، زیاد و بسیار زیاد میزان موافقت خود را درباره نماگرها و معیارهای پژوهش بیان کردند. با توجه به اینکه مشخصه‌ها و خصوصیات متفاوت افراد بر تفسیرهای ذهنی آنها نسبت به متغیرهای کیفی اثرگذار است، با تعریف دامنه برای متغیرهای کیفی تلاش شد تمایز نظرها لحاظ شود. برای این منظور هریک از متغیرهای کلامی به جای یک عدد با یک طیف سه عددی معادل‌سازی و نظر هر خبره به صورت یک عدد فازی مثلثی در نظر گرفته شد (جدول ۴).

جدول ۴: اعداد فازی مثلثی طیف لیکرت پنج‌درجه

Table 4: Triangular fuzzy numbers of the five-degree Likert spectrum

متغیر کلامی	مقدار فازی	عدد فازی مثلثی
بسیار کم	۱	(۰/۲۵, ۰, ۰)
کم	۲	(۰/۵, ۰/۲۵, ۰)
متوسط	۳	(۰/۷۵, ۰/۵, ۰/۲۵)
زیاد	۴	(۱, ۰/۷۵, ۰/۵)
بسیار زیاد	۵	(۱, ۱, ۰/۷۵)

منبع: Habibi et al., 2015

هر عدد فازی مثلثی از سه کران یا حد پایین که کمینه مقدار فازی است، کران یا حد بالا که بیشینه مقدار عدد فازی است و کران یا حد میانه که محتمل‌ترین مقدار یک عدد فازی است، تشکیل شده است (Akyuz & Celik, 2015). برای تجمیع فازی دیدگاه خبرگان روش‌های زیادی پیشنهاد شده است (Habibi et al., 2015). در این

پژوهش پس از جمع‌آوری نظرهای خبرگان با پرسشنامه‌ها ابتدا مقادارهای فازی هریک از پاسخ‌ها مشخص و سپس مقادارهای فازی با اعداد فازی مثلثی متناظر طبق **جدول ۴** جایگزین شد. تعیین میانگین نظرهای خبرگان شرکت‌کننده در پنل برای هر نماگر گام بعدی بود. برای این کار نخست میانگین هندسی نظرهای فازی مثلثی شده خبرگان مربوط به هر نماگر برای سه حد به صورت مجزا محاسبه شد (رابطه ۱) (Cheng & Lin, 2002).

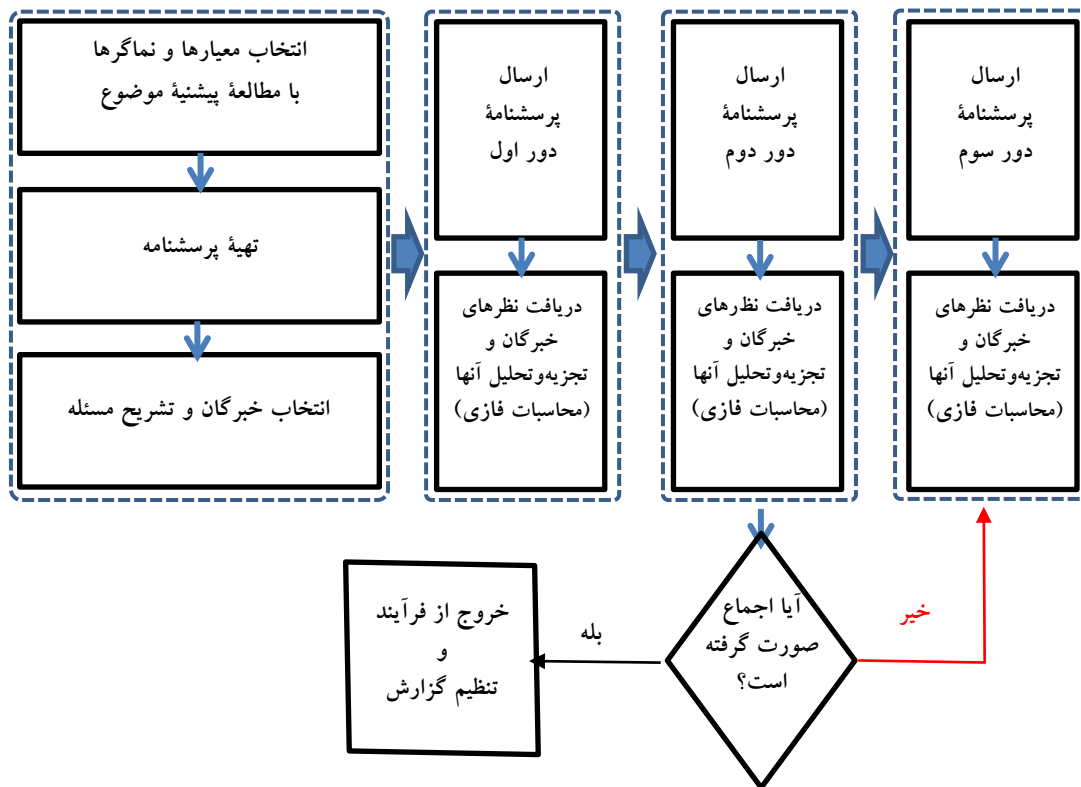
$$\text{رابطه (۱)} \quad \text{میانگین هندسی حد پایین، میانه و بالا نظرات برای هر نماگر} = \left(\prod_{i=1}^n a_{ij}, b_{ij}, c_{ij} \right)^{1/n} \quad j = 1 \text{ to } m$$

$$\tau_{ij} = (a_{ij} \cdot b_{ij} \cdot c_{ij}) \quad i = 1.2.3. \dots n \quad j = 1.2.3. \dots m$$

در روابط بالا اندیس i به فرد خبره و متخصص و اندیس j به نماگر تصمیم‌گیری اشاره دارد؛ چون تفسیر مقادارهای قطعی از حالت فازی راحت‌تر است، خروجی‌های نهایی سیستم فازی باید به مقادارهای قطعی تبدیل و درنهایت، مقادارهای نهایی فازی به اعداد کریسپ (Crisp) و فهم‌پذیر تبدیل شود. بهترین روش برای تبدیل اعداد فازی مثلثی به مقادارهای کریسپ محاسبه میانگین حساسی (رابطه ۲) صورت گرفته است (محمدی فاتح و همکاران، ۱۴۰۰).

$$\text{رابطه (۲)} \quad \text{حد بالا} + \frac{(\text{حد میانه} \times 4) + \text{حد پایین}}{6} = \text{عدد دی‌فازی}$$

نمودار کلی روش دلفی فازی پی‌گرفته‌شده در این پژوهش در **شکل ۲** ارائه شده است:

شکل ۲: فرآیند اجرای دلفی فازی (منبع: نگارنده ۱۴۰۲)

Figure 2: Fuzzy Delphi process

نمونه‌ای از این فرآیند برای نماگرها و معیارهای زیرمجموعه مؤلفه تجربه خلاقانه در دور اول دلفی در **جدول ۵** آمده است.

جدول ۵: تعیین عدد فازی زدایی شده نهایی در دور اول دلفی فازی مربوط به مؤلفه تجربه خلاقانه

Table 5: Determining the final de-fuzzified fuzzy number in the first fuzzy Delphi round related to the creative experience as the main research component

میانگین حسابی	میانگین هندسی			نماگر	معیارها	مؤلفه‌ها
	حد پایین نظرهای خبرگان	حد میانه نظرهای خبرگان	حد بالا نظرهای خبرگان			
۰/۸۱۹	۰/۹۶۹	۰/۸۴۱	۰/۵۷۹	حضور مهارت‌ها، استعدادها و ارزش‌های فرهنگی متنوع	تنوع	تجربه خلاقانه (مؤلفه اصلی)
۰/۷۶۱	۰/۹۳۸	۰/۷۷۹	۰/۵۱۳	تراکم منابع تاریخی و فرهنگی متنوع از نظر گونه و قدمت	فرهنگی	
۰/۷۶۱	۰/۹۳۸	۰/۷۷۹	۰/۵۱۳	حضور همزمان افراد با عقاید، مذهب‌ها، قومیت‌ها و ...	همه‌شمولی	
۰/۷۵۵	۰/۹۶۹	۰/۷۶۴	۰/۵۰۷	حضور طبقه خلاق		
۰/۵۷۶	۰/۸۶۹	۰/۶۴۷	۰	بهبود آگاهی و دریافت اطلاعات محیطی با علائم	آموزندگی محیط	
۰/۷۶۱	۰/۹۳۸	۰/۷۷۹	۰/۵۱۳	وجود فضای جمعی برای فعالیت جمعی		
۰/۷۷۶	۰/۹۶۹	۰/۷۸۹	۰/۵۳۰	حضور فضای بازی همراه با یادگیری ارزش‌های گذشته		
۰/۶۴۴	۰/۹۰۹	۰/۶۵۵	۰/۳۹۷	برگزاری دوره‌ها و کارگاه‌های آموزشی		
۰/۸۰۳	۰/۹۳۸	۰/۸۳۰	۰/۵۶۲	مشارکت بازدیدکننده در فعالیت‌های محوطه	هم‌آفرینی	
۰/۸۱۹	۰/۹۶۹	۰/۸۴۱	۰/۵۸۰	اشتراک مهارت‌ها و تجربه‌های میان میهمان و میزبان		
۰/۸۵۸	۱	۰/۸۸۰	۰/۶۲۶	وجود اتمسفر خلاق	خلاقیت مکانی	
۰/۸۸۲	۱	۰/۹۰۹	۰/۶۵۵	وجود و توسعه صنایع خلاق		
۰/۸۴۲	۰/۹۶۹	۰/۸۶۹	۰/۶۰۷	وجود چشم‌انداز خلاق		

منبع: نگارنده ۱۴۰۲

یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل

نتایج به دست آمده پرسشنامه اول و مقدارهای فازی زدایی شده هریک از نماگرها نشان داد که نماگرهای «بهبود آگاهی و دریافت اطلاعات محیطی با علائم» از معیار آموزندگی محیط؛ «دسترسی مناسب به محوطه با مدهای حرکتی مختلف (عمومی و شخصی)» و «سهولت نفوذ فیزیکی به بخش‌های مختلف» از معیار نفوذپذیری و دسترسی؛ «کیفیت معابر از نظر ایمنی» از معیار ایمنی و امنیت؛ «وجود کاربری‌های سازگار و وابسته در مجاورت محوطه (اقامتگاه، رستوران و ...)» از معیار پاسخ‌دهندگی محیط؛ «پاسخ به نیازها و آرزوهای ساکنان محلی» از معیار تعلق خاطر؛ «تدوین و انتشار اسناد مکتوب از محوطه (بروشور، کاتالوگ و ...)» از معیار بازاریابی و ترویج و در نهایت، «فرصت‌های اشتغال برای جامعه محلی (مراقب محوطه، راهنمای تور و ...)» و «وجود انگیزه سرمایه‌گذاری در محوطه» مربوط به

معیار سرزندگی اقتصادی، عدد فازی‌زدایی کمتر از حد آستانه^۱ را احراز کردند و به همین دلیل از ادامه فرآیند کنار گذاشته شدند. در این دور خبرگان ده نماگر جدید را پیشنهاد کردند که اگرچه اشتراک‌هایی با نماگرهای پرسشنامه اول و برخی از آنها ماهیتی غیر از معیار و نماگر داشت، به پرسشنامه دور دوم افزوده شد.

پس از انجام دادن مرحله دوم نظرسنجی ابتدا نماگرهایی که میزان عددی فازی محاسبه شده برای آنها از حد آستانه پایین تر بود، مشابه دور اول دلفی از فرآیند کار کنار گذاشته شد. بر این اساس، نماگرهایی چون «برگزاری دوره‌ها و کارگاه‌های آموزشی»، «تداخل نداشتن حرکت سواره و پیاده»، و «فروش محصولات و صنایع دستی بومی» از نماگرهای نخستین مدنظر پژوهش و تعداد بسیاری از موارد پیشنهادی خبرگان در دور اول همان‌طور که انتظار می‌رفت (به دلیل سنخیت نداشتن و تکراری بودن) شامل «دعوت‌کنندگی محیطی»، «ایجاد سکانس‌های تجربه احساسی»، «کیفیت محیطی محوطه تاریخی»، «توسعه کسب‌وکارهای خلاق و دانش‌بنیان»، «نمایش فیلم در محوطه»، «نورپردازی باقیمانده‌های باستانی محوطه در شب»، «برگزاری مراسم شبانه در محوطه» و «تعامل بخش خصوصی و دولتی در مدیریت و توسعه محوطه» حذف و سپس اختلاف میانگین فازی‌زدایی شده نماگرها در دو مرحله محاسبه شد (جدول ۶).

جدول ۶: اختلاف میانگین فازی‌زدایی شده مراحل اول و دوم نظرسنجی پس از حذف نماگرهای بیشتر از حد آستانه

Table 6: The difference of the de-fuzzified average of the first and second Delphi Round

اختلاف دو دور	میانگین دور دوم	میانگین دور اول	نماگر
۰,۰۶۳	۰,۸۸۲	۰,۸۱۹	حضور مهارت‌ها، استعدادها و ارزش‌های فرهنگی متنوع
۰,۰۲۵	۰,۷۳۶	۰,۷۶۱	تراکم منابع تاریخی و فرهنگی متنوع از نظر گونه (طبیعی، فرهنگی) و قدمت
۰,۰۷۲	۰,۶۸۹	۰,۷۶۱	حضور همزمان افراد با عقاید، مذهب‌ها، قومیت‌ها و ...
۰,۰۶۶	۰,۶۸۹	۰,۷۵۵	حضور طبقه خلاق
۰,۰۵۱	۰,۸۱۲	۰,۷۶۱	وجود فضای جمعی برای فعالیت جمعی
۰,۰۲۱	۰,۷۹۷	۰,۷۷۶	حضور فضای بازی همراه با یادگیری ارزش‌های گذشته
۰,۱۰۳	۰,۹۰۶	۰,۸۰۳	مشارکت بازدیدکننده در فعالیت‌های محوطه (به‌طور مثال، اکتشاف توسط فرد)
۰,۰۶۳	۰,۸۸۲	۰,۸۱۹	اشتراک مهارت‌ها و تجربه‌های میان میهمان و میزبان (بازدیدکننده و جامعه محلی)
۰,۰۲۴	۰,۸۸۲	۰,۸۵۸	وجود اتمسفر خلاق (مسیرهای روایت‌مبنا و خوشه‌های خلاق و فرهنگی)
۰,۰۶۳	۰,۸۱۹	۰,۸۸۲	وجود و توسعه صنایع خلاق (موسیقی، طراحی، صنایع دستی، خوراک و ...)
۰,۰۲۹	۰,۸۱۲	۰,۸۴۲	وجود چشم‌انداز خلاق (بکر طبیعی یا مصنوع واد زیبایی، معنا و هویت)
۰,۰۱۸	۰,۶۸۹	۰,۶۷۲	حفظ تسلسل جابه‌جایی‌ها (ایجاد ارتباط)
۰,۰۰۶	۰,۷۵۵	۰,۷۶۱	دسترسی فیزیکی به شواهد تاریخی محوطه و تعامل با آنها
۰,۰۱۸	۰,۶۸۵	۰,۷۰۳	روشنایی در شب
۰,۰۲۰	۰,۷۵۵	۰,۷۳۶	امکان نظارت و مراقبت بر محوطه
۰,۰۳۶	۰,۷۶۱	۰,۷۹۷	وجود تسهیلات و امکانات لازم گردشگر در محوطه (منطقه رفاهی)
۰,۰۱۸	۰,۶۸۹	۰,۷۰۸	تسهیلات حضور سالمندان و معلولین

^۱ حد آستانه ۰/۶۵ لحاظ شد. بر این اساس، نماگرهایی که مقدار فازی‌زدایی هریک از آنها از ۰/۶۵ بیشتر بود، در فرآیند پژوهش حفظ و مابقی کنار گذاشته می‌شود.

نماگر	میانگین دور اول	میانگین دور دوم	اختلاف دو دور
ارتباط و پیوند با منابع فرهنگی تاریخی پیرامونی و مجاور محوطه	۰,۷۷۶	۰,۸۱۹	۰,۰۴۳
حفظ و ارتقا سیما و منظر محوطه	۰,۷۷۰	۰,۷۵۰	۰,۰۲۰
پیوستگی دسترسی پیاده میان محوطه و دیگر منابع فرهنگی مجاور محوطه	۰,۷۲۲	۰,۷۷۶	۰,۰۵۴
مشارکت جامعه محلی در برنامه‌ریزی و مدیریت محوطه	۰,۷۹۷	۰,۸۱۲	۰,۰۱۵
آگاهی از ارزش‌های محوطه	۰,۷۶۱	۰,۷۹۱	۰,۰۳۰
احیا عناصر فرهنگی روبه‌فراموشی	۰,۷۷۰	۰,۷۳۶	۰,۰۳۴
حضور میزبان حرفه‌ای و راهنمایان گردشگری متخصص	۰,۷۰۳	۰,۶۵۴	۰,۰۴۸
بهره‌گیری از ابزارهای برخط و رسانه‌های مجازی مربوط به محوطه	۰,۷۲۲	۰,۷۳۶	۰,۰۱۴
توزیع منافع حاصل از گردشگری با جامعه محلی	۰,۷۴۱	۰,۷۳۶	۰,۰۰۵
میزبانی رویدادهای ویژه و اجاره فضاهای میراثی برای دوره‌های عمومی	۰,۷۲۲	۰,۷۵۵	۰,۰۳۴
توسعه دانش و آگاهی گردشگر از محوطه و ویژگی‌ها و ارزش‌های مقصد	-	۰,۷۴۱	-
تبلیغ و معرفی محوطه در سطح ملی و بین‌المللی	-	۰,۷۰۳	-

منبع: نگارنده ۱۴۰۲

با توجه به اینکه اختلاف میانگین فازی‌زدایی شده نظر خبرگان در دو مرحله درباره کلیه نماگرهای اولیه از ۰/۲ کمتر بود، این نماگرها تأیید و از روند کار خارج شد؛ اما با عنایت به اینکه از میان ده نمونه افزوده‌شده در دور دوم میانگین نظرها و مقدار عدد فازی‌زدایی شده «توسعه دانش و آگاهی گردشگر از محوطه و ویژگی‌ها و ارزش‌های مقصد» و «تبلیغ و معرفی محوطه در سطح ملی و بین‌المللی» از حد آستانه (۰/۶۵) بیشتر بود، این دو نمونه در مرحله سوم مجدد ارزیابی شد. با توجه به اینکه اختلاف میانگین فازی‌زدایی شده مراحل دوم و سوم این دو نمونه از ۰/۲ کمتر شد، این موارد نیز به جمع نماگرهای منتخب پیشین افزوده شد (جدول ۷).

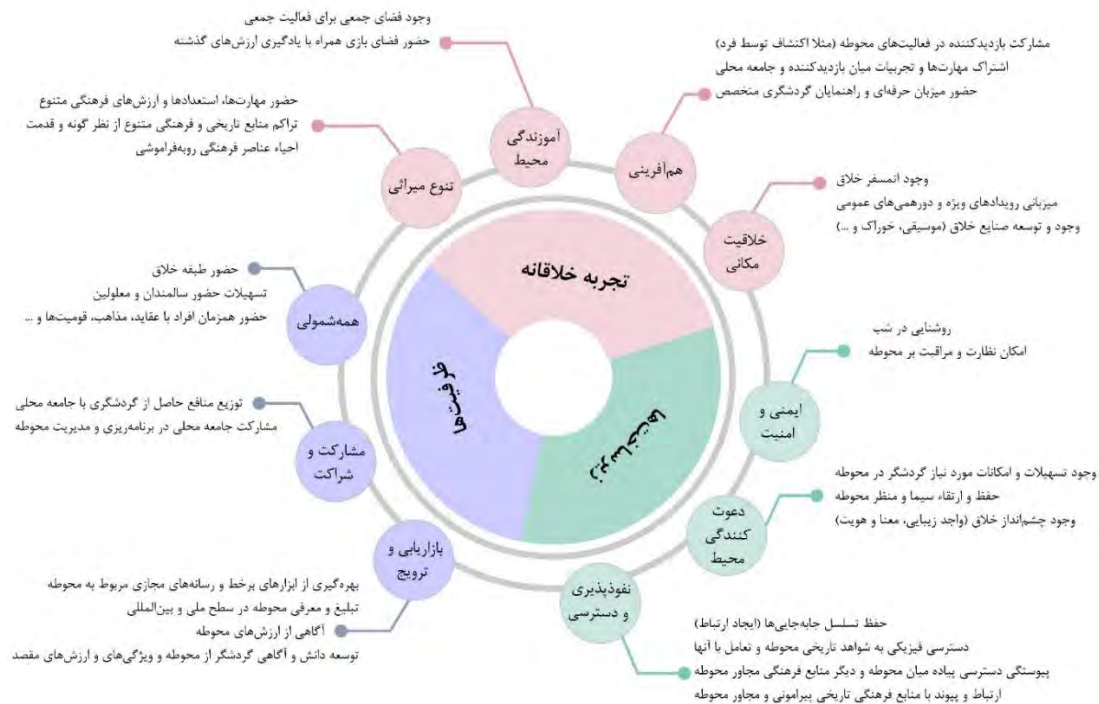
جدول ۷: اختلاف میانگین فازی‌زدایی شده مراحل دوم و سوم نظرسنجی مربوط به موارد باقیمانده

Table 7: The difference of the de-fuzzified average of the second and third Delphi Round

نماگر	میانگین دور دوم	میانگین دور سوم	اختلاف دور دوم و سوم
توسعه دانش و آگاهی گردشگر از محوطه و ویژگی‌ها و ارزش‌های مقصد	۰,۷۴۱	۰,۷۶۱	۰,۰۲
تبلیغ و معرفی محوطه در سطح ملی و بین‌المللی	۰,۷۰۳	۰,۷۳۶	۰,۰۳۳

منبع: نگارنده ۱۴۰۲

بر این اساس، تعداد ۲۹ نماگر در توسعه گردشگری خلاق در یک محوطه تاریخی براساس اجماع نظر خبرگانی مؤثر دانسته شد که در قالب ۱۰ معیار در سه دسته به شرح شکل ۳ دسته‌بندی شد.

شکل ۳: مؤلفه‌ها، معیارها و نماگرهای مؤثر در توسعه گردشگری خلاق در محوطه‌های تاریخی و باستانی (منبع: نگارنده ۱۴۰۲)

Figure 3: Effective components criteria and indicators in creative tourism development

در صورت‌بندی انجام‌شده «تجربه خلاقانه» را باید شاه کلید (مؤلفه اصلی) تحقق گردشگری خلاق و خلاقیت مکانی، آموزندگی محیط، تنوع میراثی در مکان و هم‌آفرینی را معیارهای مؤثر در دستیابی به آن دانست. این عوامل همان‌گونه که کاروالیو و همکاران اشاره دارند بر سه عنصر کلیدی بستر، میزبان و بازدیدکننده استوار است و با یادگیری، مشارکت فعال گردشگر، ابراز شخصی خلاق در محیط، هم‌آفرینی و مشارکت با جامعه محلی میسر می‌شود (Carvalho et al., 2024). «خلاقیت مکانی» از درون یک اتمسفر خلاق ظهور می‌کند. اتمسفری که با تجهیز فضای جمعی برای فعالیت‌های جمعی مهیا شده است و با میزبانی از رویدادهای فرهنگی ویژه به غنای‌اش افزوده می‌شود. در این میان، ارزش‌های ملموس و ناملموس یک محوطه میراثی زمینه اولیه و اصلی توجه و تعامل با مکان را ممکن می‌سازد که به‌شکل منابع و پتانسیل‌های فرهنگی و تاریخی به‌منصه ظهور رسیده است. بر این اساس، «تنوع میراثی مکان» عاملی پیشینی است که فرصت لازم را برای توسعه گردشگری خلاق فراهم می‌آورد. گرچه اسمیت برای این معیار در گردشگری خلاق اهمیتی ویژه قائل نمی‌شود (Smith, 2005)، باید توجه داشت که وجود بستر غنی میراثی (ملموس و ناملموس) و تجهیز آن برای ارتقا خلاقیت مکانی زمانی به تجربه‌ای خاص از مکان می‌انجامد که گردشگر به‌صورت فاعلانه در فعالیت‌های مقصد و با ساکنان محلی مشارکت داشته باشد. برخلاف مقاصد گردشگری کنونی که کماکان سرمایه فرهنگی در مسیری یک طرفه منتقل می‌شود و گردشگر به‌شکلی منفعل (a passive approach) به مصرف میراث فرهنگی تشویق می‌شود (Prentice & Richards, 1996; Andersen, 2007). درحالی که مشارکت فعال به تبادل مهارت‌ها و تجربه‌های مابین گردشگر و جامعه میزبان و درنهایت، «هم‌آفرینی» میان آنها و مقصد منجر می‌شود. مشارکت فعال عاملی است که تاکنون از نظرها دور مانده و به تعامل مشارکتی میان گردشگر، میزبان و مقصد چندان توجه نشده است (Ross, 2018).

مجموع عوامل فوق که بهبود و ارتقا جذابیت مکان را در پی دارد، به همه‌شمولی آن می‌افزاید و مقصد را نه فقط برای طبقه خلّاق، برای عموم مردم جذاب می‌کند (Richards, 2020). دقت در این نکته ضروری است که جذابیت مکان تا زمانی برای یک محوطه تاریخی و باستانی پایدار خواهد ماند که ساکنان محلی آن، یعنی افرادی با بیشترین ارتباط و تعلق به آن از این فرصت بهره‌مند شوند. به عبارت دیگر، همان‌گونه که تلان و جمیسن اشاره دارند باید جامعه محلی نیز از ظرفیت‌های موجود به‌شکلی عادلانه برخوردار شود (Talan & Jamieson, 2020) و «مشارکت و شراکت» به‌عنوان عاملی در توسعه این شکل از گردشگری فرهنگی در معنای واقعی آن و نه در حالت شعاری تبلور یابد. برای این منظور «ترویج» عاملی است که می‌تواند ضمن افزایش آگاهی عمومی از ارزش‌های محوطه‌های میراثی به استفاده بهینه از ظرفیت‌های مکان و توسعه گردشگری خلّاق در آن کمک کند.

به تعبیری دیگر، توسعه گردشگری خلّاق را باید بخشی از یک تغییر جهت کلی به‌سمت توسعه مکان‌های جذاب مناسب زندگی و کار درعین جذب گردشگر (OECD, 2014) دانست که با مشارکت جامعه محلی و متکی بر ریشه‌های مکانی، پویایی و ارتقا ارزش‌های یک محوطه میراثی را ممکن می‌سازد (Richards, 2020).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری خلّاق در محوطه‌های تاریخی انجام شد. استفاده از روش دلفی در راستای هدف مذکور این امکان را فراهم کرد تا از خلال اجماع متخصصان دانشگاهی ضمن کاسته‌شدن از انحراف نتایج و اتکای صرف به تحلیل انفرادی پژوهشگر صورت‌بندی نهایی و عوامل شناسایی شده اعتبار بیشتری داشته باشد. نتایج پژوهش نشان داد که سه مؤلفه تجربه خلّاقانه، ظرفیت و زیرساخت گردشگری به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی توسعه گردشگری خلّاق در محوطه‌های میراثی مورد اجماع نخبگانی قرار دارد. مؤلفه تجربه خلّاقانه و معیارهای چهارگانه آن شامل هم‌آفرینی، خلاقیت مکانی، آموزندگی محیط و تنوع میراثی به‌موجب فراهم‌کردن بستری متمایز برای تجربه گردشگر عامل اصلی تحقق گردشگری خلّاق در یک محوطه میراثی است. همچنین، مؤلفه‌های ظرفیت و زیرساخت گردشگری و معیارهای مؤثر آنها به‌مثابه عوامل لازم و نه کافی تسهیل‌کننده این موضوع بوده است و به بهبود کیفیت این تجربه کمک خواهند کرد؛ بنابراین تجربه مؤلفه اصلی در رویکرد خلّاق به گردشگری است. این یافته با پیشینه نظری موضوع همسویی فراوانی دارد (Richards, 1996; Richards, 2020; Richards, 2021; Richards & Wilson, 2007; Richards & Marques, 2012; Ross, 2018; Tan et al., 2013; Lee, 2015; Talan & Jamieson, 2020; Carvalho et al., 2024). چنانچه در این پژوهش‌ها به تجربه‌محوری گردشگری خلّاق به‌عنوان راهی برای متمایزکردن مقصد و به دست آوردن منافع رقابتی تأکید شده است.

از میان چهار معیار معرف تجربه که در این پژوهش معرفی شده است، درباره سه معیار آن، یعنی هم‌آفرینی، خلاقیت مکانی و آموزندگی محیط به‌عنوان معیارهای مؤثر در حصول به تجربه در مقصد گردشگری با پیشینه پژوهش اتفاق نظر وجود دارد. گرچه در این میان پژوهش‌های Ross (2018)، Richards (2020) و Richards (2021) برای «هم‌آفرینی» نسبت به دو معیار دیگر در گردشگری خلّاق ارجحیت بیشتری قائل می‌شوند، و تأکید دارند مشارکت بیشتر گردشگر تجربه‌بازدیدکننده را ارتقا می‌دهد. در معیار «آموزندگی محیط» نیز باید توجه داشت که

محققان پژوهش حاضر یادگیری را از مسیر آموزش به شکل مستقیم آن و با شیوه‌های سنتی معرفی نمی‌کنند. همان‌طور که سهم چشمگیری از نماگرهای معرف یادگیری به شکل رایج آن و از مسیر برگزاری دوره و کارگاه آموزشی در فرآیند دلفی تأیید نشد. موضوعی که با پژوهش‌های پیشین مانند [Richards, 2021; UNESCO, 2006; Carvalho et al., 2024](#) سازگاری زیادی دارد و همراستا با آنها به آموزش غیرمستقیم و یادگیری از مسیر انجام دادن تأکید می‌کنند. به همین خاطر نیز دستیابی به معیار «آموزندگی محیط» با ایجاد فضاهای جمعی برای تبادل و تعامل افراد و تعریف فضاهایی برای یادگیری در حین بازی در توسعه گردشگری خلاق باید مدنظر قرار گیرد؛ اما در معیار تنوع میراثی به عنوان معیار چهارم در خلق تجربه و موثر در خلق اتمسفر خلاق که در پژوهش حاضر به آن توجه شده است اختلافاتی با برخی مطالعات وجود دارد ([Smith, 2005 Ohridska-Olson & Ivanov, 2010](#)). چنانچه در این مطالعات جاذبه‌های تاریخی در تولید و توسعه گردشگری خلاق چندان مؤثر تلقی نمی‌شود و فارغ از مشخصه‌های بستر درنهایت، این ایده و یا فعالیت خلاقانه است که ارجحیت می‌یابد. با وجود اینکه نمی‌توان نافی اهمیت ایده و فعالیت بر کالبد در گردشگری خلاق بود، باید توجه داشت که وجود بستر غنی میراثی (ملموس و ناملموس) و برخورداری از پتانسیل‌های آن بر ارتقا خلاقیت مکانی تأثیر دارد و تجربه‌ای خاص‌تر از مکان را ارائه می‌کند. از سوی دیگر، نباید فراموش کرد که گردشگری خلاق بر میراث ناملموس و جامعه محلی تمرکز دارد. به همین خاطر، نه می‌توان و نباید از اهمیت ویژگی‌های بستر میراثی غافل شد. این نتایج از اهمیت تجربه در مکان میراثی از خلال درگیر شدن در زندگی جاری و فرهنگ و سنن بستر و یادگیری از مسیر مشارکت گردشگر در انجام دادن فعالیت‌هایی که در بستر رخ می‌دهد، حکایت دارد. به همین خاطر، امروزه جنبه‌هایی که باید در محوطه‌های تاریخی فراهم شود و یا بهبود یابد، تعریف و طراحی فضاها و فعالیت‌هایی است که در آن گردشگر اجازه و فرصت پرورش توانایی‌های فعلیت‌نیافته خلاق خود را با مشارکت و کسب تجربه در بستر میراثی بیابد. در یک صورت‌بندی کلی توجه به نکات زیر در توسعه گردشگری خلاق در محوطه‌های تاریخی ضروری است.

- تجربه و یادگیری دو موضوع محوری در توسعه گردشگری خلاق در محوطه‌های تاریخی است. یک اتمسفر خلاق با میزبانی از فعالیت‌های خلاق و هم‌آفرینانه دستیابی به آنها را ممکن می‌کند؛
- یادگیری باید با محیط تاریخی و فعالیت‌های تعریف‌شده در آن صورت گیرد. آموزش از خلال بازی و مشارکت در فعالیت‌های فردی و جمعی بستر حاصل می‌شود (نه به صورت مستقیم با برگزاری کلاس و اشتراک اسناد مکتوب در قالب بروشور و کتابچه راهنما)؛
- هم‌آفرینی به عنوان معیاری حیاتی در گردشگری خلاق با مبادله ایده‌ها، مهارت‌ها و ارزش‌های ناملموس میان گردشگر، ارائه‌دهنده خدمات گردشگری و جامعه محلی تجربه‌ای بی‌نظیر از مسیر تبادل فرهنگی را میسر می‌کند؛ اما باید اطمینان حاصل کرد که این موضوع به «تغییر فرهنگی» و «برون‌رانی جمعیتی یا اعیان‌سازی» منجر نمی‌شود؛ زیرا یک «رویکرد هم‌آفرینانه» به طور معناداری می‌تواند بر فرهنگ محلی اثر بگذارد و آن را تغییر دهد. در غیر این صورت، توسعه گردشگری خلاق از هدف‌های مثبت خود دور و به تهدیدی برای نظام ارزشی بستر میراثی بدل می‌شود؛

- گردشگری خلّاق باید بر جامعه محلی در وهله اول متمرکز باشد و گردشگر را در اولویت دوم قرار دهد؛ زیرا جامعه محلی هویت بی‌نظیر مکان را نمایندگی می‌کند و سبب بخشی از تمایز آن محوطه با سایر مکان‌های میراثی می‌شود؛

- بر این اساس، گذر از توجه صرف به میراث ملموس محوطه‌های تاریخی و شناسایی و بهره‌برداری از میراث ناملموس آن ضرورت می‌یابد تا با نگرشی خلّاقانه و جامع به تنوعی از ارزش‌های محوطه‌ها تجربه‌اندوزی غنی شود و یادگیری تعمیق یابد؛

- زمینه توسعه گردشگری خلّاق فراهم نمی‌شود، مگر با فراهم کردن زیرساخت‌های گردشگری و تأمین نیازهای اولیه حضور همه‌شمول گردشگران همچون ایمنی، امنیت، دسترسی و سایر تسهیلات و امکانات لازم آنها؛

- همه‌شمولی، کلیه افراد با عقاید و مذاهب‌های مختلف و شرایط متفاوت در توانایی‌های فیزیکی و ذهنی را در اتمسفری خلّاق دربرمی‌گیرد؛ بنابراین کلیه ذی‌مدخلان اصلی در کلیه زمینه‌ها هنرمندان و صاحبان صنعت به‌عنوان افراد خلّاق باید در موضوع توسعه گردشگری خلّاق در یک محوطه تاریخی دخیل شوند.

- درنهایت، ضامن تداوم این حضور و آن تجربه و یادگیری به فعلیت درآوردن ظرفیت‌های مکان با دخیل کردن جامعه محلی در منافع حاصل از گردشگری و مشارکت فعال آنها در کلیه برنامه‌های مرتبط است. در غیر این صورت، رویکرد جدید گردشگری قادر به ارائه نتایج پایدار در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و محیطی نخواهد بود.

با توجه به گسترش توجه به موضوع گردشگری از دهه ۸۰ شمسی در مأموریت‌های دستگاه اجرایی کشور در حوزه میراث فرهنگی و نفوذ آن به برنامه‌های توسعه پنج‌ساله کشور نتایج این پژوهش دلالت‌های مهمی برای تدقیق سیاست‌های توسعه گردشگری در محوطه‌های میراثی دارد. محوطه‌هایی که در آنها بیشترین تمرکز به حفاظت و کاوش‌های باستان‌شناسی معطوف بوده و کمتر به فرصت‌های گردشگری توجه شده است. تصریح اهمیت توسعه گردشگری در سند برنامه پنج‌ساله هفتم و الزام قانونی حضور ۱۵ میلیون گردشگر به کشور به‌عنوان یکی از هدف‌های کمی تا پایان برنامه در ماده ۸۲، توسعه گردشگری خلّاق را در عرصه‌های میراثی مبتنی بر چارچوب پیشنهادی مقاله حاضر و یافته‌های آن ضرورت می‌بخشد تا ضمن بهبود کیفی تجربه گردشگر و تشویق به حضور گردشگران فرهنگی بر نگرانی تهدیدهای احتمالی توسعه گردشگری به‌ویژه در ابعاد اجتماعی-فرهنگی و مشخصه‌های کالبدی مکان فائق و از فرصت‌های آن برخوردار شود. در این راستا، می‌توان با تعریف تکالیف قانونی برای پایگاه‌های ملی و جهانی گستره مأموریت آنها را در این زمینه تعمیم و توسعه داد و به فرصتی که ماده ۸۳ برنامه توسعه هفتم برای مشاوره و راهنمایی در اجرای طرح‌ها و فعالیت‌های گردشگری فراهم کرده است، توسعه گردشگری خلّاق را تحت لوای این مأموریت و عطف به چارچوب پیشنهادی پژوهش حاضر ترویج کرد؛ البته نیاز است در گام نخست الگوهایی به‌عنوان پایلوت و با حمایت جدی دولت اجرا شود تا سایر پایگاه‌ها و عرصه‌های میراثی بتوانند منطبق بر ظرفیت‌های خود در این مسیر گام نهند.

از سویی دیگر، در بستر قانونی و مدیریتی به موضوع گردشگری خلّاق پرداخته نشده است و تنها سایر گونه‌های گردشگری نظیر گردشگری زیارت و گردشگری ساحلی مورد توجه بوده است (قانون برنامه پنج‌ساله هفتم، ۱۴۰۳،

ماده ۸۳ بند ج و ذ). این موضوع حاکی از آن است که باوجود تغییر رویکردهای مثبت در نگاه مدیریت کلان میراثی کشور هنوز نظام برنامه‌ریزی بر ارزش‌های ملموس در توسعه گردشگری استوار است و به ارزش‌های ناملموس توجه چندانی نشده است؛ اما همراستا با یافته‌های پژوهش حاضر در گردشگری خلّاق اولویت تمرکز بر ارزش‌های ناملموس مکان نسبت به ارزش‌های ملموس است؛ بنابراین لازم است در قوانین و برنامه‌های آتی به این مهم بیشتر توجه و در فحوای قانون نیز تصریح شود. بدیهی است این پژوهش نیز مانند سایر پژوهش‌ها با محدودیت‌هایی روبه‌رو بوده است که مهم‌ترین آن در کاربرد روش دلفی است. موفقیت یک مطالعه دلفی به‌طور کامل، وابسته به تخصص شرکت‌کنندگانی است که هیئت متخصصان را تشکیل می‌دهند. گرچه در این پژوهش تلاش شد با انتخاب دقیق و کیفی این الزام رعایت شود، صاحب‌نظرانی که در موضوع این پژوهش دانش و تجربه کافی داشتند، ضمن آنکه تعدادشان زیاد نیست، دسترسی به آنها نیز چندان ساده نبود. اهمیت این موضوع در نماگرهای پیشنهادی پنل خبرگانی پژوهش در دور دوم خود را نشان داد؛ به‌نحوی که صاحب‌نظرانی که خبرگی کمتر در موضوع پژوهش داشتند، با پیشنهادهای خود ضمن بیشترکردن تعداد راندهای دلفی تأثیر بر توسعه کمی و کیفی نماگرهای اولیه را نداشتند.

از سوی دیگر، گرچه مطابق با اصول دلفی در این پژوهش از تنوع متخصصان که از فاکتورهای صلاحیت کارشناسان شرکت‌کننده در پنل دلفی است، بهره گرفته شد تا طیف گسترده نظرها و پاسخ‌های باکیفیت به دست آید، کوچک‌بودن حجم نمونه کیفیت قضاوت‌ها را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. بر این اساس، توسعه و تعمیم هیئت متخصصان از نظر کمی و کیفی می‌تواند بر دقت بیشتر نتایج تأثیر بسزایی داشته باشد.

درنهایت، آنچه در این پژوهش دنبال شد، شناسایی یک صورت‌بندی نظری از عوامل مؤثر در توسعه گردشگری خلّاق در محوطه‌های تاریخی بود؛ از این حیث قابلیت توسعه و تکمیل آن با تعیین اوزان و ارجح‌بودن عوامل نسبت به یکدیگر و راستی‌آزمایی آن در نمونه‌های واقعی وجود دارد. بررسی این موضوع در مواضع میراثی دیگر به‌خصوص شهرها و روستاهای تاریخی نیز در ساحت نظر و عمل هنوز مورد توجه علمی واقع نشده است که محققان می‌توانند به این موضوع در پژوهش‌های آتی توجه کنند.

منابع

احمدی‌نژاد، سحر (۱۳۹۳). مدیریت حفاظت و مرمت تپه باستانی خورهره [پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/ba00fd51299455da688290469d73ce5d>

ادیب‌پارسا، محمدحسین (۱۳۹۴). طراحی مجتمع گردشگری شهر سوخته با رویکرد فرهنگی و با تأکید بر باززنده‌سازی مناظر فرهنگی [پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه کاشان]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/baa7d73251c0f53145bc4605b8727d19>

اسدپور، مسعود (۱۳۹۶). طرح سامان‌بخشی محوطه باستانی صفا سرمسجد مسجد سلیمان با رویکرد حفاظت محور [پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه هنر تهران]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/0a2046f169e852215ae84f4183592af4>

اسمعیلی سنگری، حسین، و پروین، راحله (۱۴۰۳). شناسایی اماکن مولد صنعت گردشگری خلاق در کریدور میراث ناملموس با بهره‌مندی از رویکرد سلسله‌مراتبی (AHP) مورد مطالعه: مجموعه میراث جهانی بازار تاریخی تبریز.

فضای شهری و حیات اجتماعی، ۳(۸)، ۱-۱۸. <https://doi.org/10.22034/jprd.2024.60554.1079>

اقبال مقدم، رویا، سعیده‌زآبادی، زهرا سادات، و ذبیحی، حسین (۱۴۰۱). ارائه مدل توسعه گردشگری خلاق در بافت‌های تاریخی با رویکرد کسب‌وکارهای نوپا در ایران. *اقتصاد و برنامه‌ریزی شهری*، ۴(۱)، ۱۱۶-۱۲۹.

<https://doi.org/10.22034/uep.2023.385717.1330>

اقبال‌ی رز، پریدخت (۱۳۹۷). *امکان‌سنجی تأسیس محور گردشگری طبیعی و فرهنگی محوطه باستانی شهر ری و منظر پیرامون* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه محقق اردبیلی]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/3e9b6789b80fdf579f0dc985c0c55e1f>

اندرودی، الهام (۱۳۹۹). بازشناسی زیرساخت‌های گردشگری فرهنگی در محوطه‌های میراث با تأکید بر خصیصه‌های طراحی معماری. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۸(۲۷)، ۵۳-۶۶.

<https://doi.org/10.22034/jaco.2020.234270.1162>

بسته‌نگار، مهرنوش، حسنی، علی، و خاکزار بغروئی، مرتضی (۱۳۹۶). طراحی مدل مفهومی گردشگری خلاق. *فصلنامه علمی گردشگری و توسعه*، ۶(۲)، ۸۱-۱۰۸. https://www.itsairanj.ir/article_110411.html

پورمحمد، لیلا (۱۳۹۳). *سایت موزه شهر باستانی جرجان با تأکید بر حفظ سایت تاریخی* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی روزبهان]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/3f062545f7bfe6e4b94c0147c45c92fa>

پوریوسف‌زاده، سارا (۱۳۸۸). *اصول و معیارهای مرمت منظر در محوطه‌های تاریخی و طبیعی (نمونه موردی: بیستون کرمانشاه)* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/686fc88b9d9b94d42496cbdd50c61140>

تیره، لقمان، و خسروی‌بختیاری، سحر (۱۳۹۶). نقش مکان‌ها و بناهای باستانی در توسعه گردشگری پایدار خوزستان (مطالعه موردی: شهرستان شوش) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ارومیه]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/8bced5b7c84db965172bd1026e42e8c9>

جعفری فارسانی، مریم (۱۳۸۸). *تدوین برنامه حفاظت و مدیریت محوطه باستانی نوشیجان ملایر* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/239ca3097827ecb2cdd4fd5b4f9d29ed>

جهانگیری، نسیم (۱۳۹۳). *طراحی سایت موزه منظر فرهنگی: نمونه موردی: تپه‌های سیلک* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/acf55a2f84997d2930106b8f5cadb27c>

چهارخانی، صفورا (۱۳۹۹). *مطالعه پتانسیل‌های باستان‌شناختی استان همدان به منظور توسعه گردشگری (مطالعه موردی: تپه هگمتانه، تپه نوشیجان، تپه پیسا)* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه محقق اردبیلی]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/368902503949abb6b6769908fb57fb7f>

حیدری، رضا، کشتی‌دار، محمد، عظیم‌زاده، سیدمرتضی، طالب‌پور، مهدی، و رامکیسون، هایوانتی (۱۴۰۳). عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری ورزشی خلاق مبتنی بر میراث فرهنگی ناملموس. *نشریه مدیریت ورزشی*، ۱۶(۲)، ۱-۲۵.

https://jsm.ut.ac.ir/article_90199.html

حیدری‌زاده، بیژن (۱۳۹۰). ساماندهی و حفاظت حریم بلافاصل محوطه باستانی شوش (با رویکردی به توسعه و حرمت‌گذاری بر ثروت‌های فرهنگی) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/c9986e7c4c7a3d1f23b6e0040fd74f25>

خادم‌زاده، محمدحسن، چوبک، خمیده، و خرمی، رویا (۱۴۰۱). پارک باستان‌شناسی، الگوی مناسب حفاظت و توسعه پایدار محوطه‌های تاریخی: ضرورت‌ها و مؤلفه‌ها. معماری و شهرسازی/ایران، ۱۳(۱)، ۲۱۵-۲۲۹.

<https://doi.org/10.30475/isau.2021.237059.1451>

خسروی، حسن (۱۳۹۰). بررسی ویژگی‌های پلان مدیریت حفاظت از محوطه‌های میراث فرهنگی: ارائه پلان مدیریت حفاظت از شهر/استخر فارس [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/1b171ab88f07c1f37421579fd95a74b>

رحمانی، عبدالله، وزیرینژاد، رضا، احمدی‌نیا، حسن، و رضائیان، محسن (۱۳۹۹). مبانی روش‌شناختی و کاربردهای روش دلفی: یک مرور روایی. مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، ۱۹(۵)، ۵۳۸-۵۱۵.

<http://journal.rums.ac.ir/article-1-5107-fa.html>

زمانیان، مرضیه (۱۳۹۹). پلان مدیریت حفاظت از محوطه تاریخی هگمتانه [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/e2f6d0df0425fa170b44728785924419>

شکری، ونوشه (۱۳۹۱). طرح حفاظت و نگاهداری بنای کاخ-آرامگاه زیرزمینی در محوطه باستانی دوراتاش (چغازنبیل) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/74b671ffe6708fcf2e8684db28112246>

شیعه، اسماعیل، دانشپور، سید عبدالهادی، و روستا، مریم (۱۳۹۶). تدوین مدل شاخص‌های مکانی پایداری اجتماعی به کمک روش دلفی و تکنیک شانون. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۰(۱۹)، ۱۱۹-۱۲۹.

https://www.armanshahrjournal.com/article_50454.html

صادقیان بروجنی، نجمه، کیانی سلمی، صدیقه، و غلامی بیمرغ، یونس (۱۳۹۹). شناسایی عوامل اثربخش بر توسعه گردشگری خلاق و تأثیر آن بر پایداری رفتار از دیدگاه گردشگران در مناطق روستایی شهرستان بروجن.

<https://doi.org/10.22059/jrur.2020.301054.1493> ۷۱۱-۶۹۶، ۱۱(۴)، ۶۹۶-۷۱۱.

ضرغام بروجنی، حمید، و عزیزی، فاطمه (۱۳۹۶). ارزیابی عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری محوطه‌های باستانی-تاریخی (رویکرد فازی). تاریخ و فرهنگ، ۴۹(۲)، ۳۲-۹.

<https://doi.org/10.22067/jhc.v49i2.73024>

عینی‌نژاد، حمزه (۱۳۹۳). تحت سلیمان با رویکرد طراحی مسیر گردشگری [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی یزد]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/f54a6fd1e4067a0d84d74aef384cc8ab>

فیضی، کامران، و ایران‌دوست، منصور (۱۳۹۲). دلفی روشی برای تحقیق، تصمیم‌گیری و آینده‌پژوهی. انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.

قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳). مجلس شورای اسلامی.

متولی، سمیراسادات (۱۳۹۴). عوامل مؤثر بر توسعه محوطه‌های تاریخی به عنوان جاذبه گردشگری (مورد مطالعه: شهر زیرزمینی نوش‌آباد) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/a9c51f319d573135e6ae6a87ec07a106>

محمدی فاتح، اصغر، حسینی، سیدحسن، و نادى، حمیدرضا (۱۴۰۰). شناسایی عوامل مؤثر بر آوای سازنده کارکنان در سازمان‌های دولتی ایران (نمونه‌کاوی: یکی از سازمان‌های نظامی شهر تهران). *مطالعات منابع انسانی*، ۱۱(۲)،

۹۵-۱۱۸ <https://doi.org/10.22034/jhrs.2021.134043>

معززی مهرطهران، امیرمحمد (۱۴۰۲). حفاظت و توسعه توأمان از محوطه‌های تاریخی (نمونه مورد مطالعه: محوطه تاریخی رشکان شهر ری [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/1f0881a78b676b9dc20a9c692fca8626>

معززی مهرطهران، امیرمحمد، و فاطمی، مهدی (۱۴۰۲). دریچه‌ای نو در برساخت تجربه گردشگری. گردشگری فرهنگ، ۴(۱۴)، ۳۰-۳۷. <https://doi.org/10.22034/toc.2023.409186.1133>

منیری، سارا (۱۳۹۶). طراحی منظر فرهنگی محوطه تاریخی (نمونه موردی: محوطه اطراف برج طغرل) [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/0d7aee69998be40f1c59b60b312953cf>

یوسفی شهیر، هانیه، حسین‌زاده دلیر، کریم، و باقری، کریم (۱۳۹۳). ارزیابی زیرساخت‌های گردشگری با تأکید بر محورهای ارتباطی و توقفگاه‌ها از دیدگاه گردشگران (منطقه تاریخی - فرهنگی تبریز). *فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری*، ۳(۱۲)، ۲۵-۴۴. https://journals.iau.ir/article_520340.html

References

- Adib Parsa, M. H. (2015). *Designing the tourism complex of Sokhte city with a cultural approach and emphasizing the revitalization of cultural landscapes* [Master's thesis, University of Kashan]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/baa7d73251c0f53145bc4605b8727d19> [In Persian].
- Ahmadinejad, S. (2014). *Conservation and restoration management of the ancient hill of Khorhe* [Master's thesis, Islamic Azad University, Central Tehran Branch]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/ba00fd51299455da688290469d73ce5d> [In Persian].
- Aini-nejad, H. (2014). *The plan to organize the historical site of the world heritage of Takht Suleiman with the approach of designing the tourist rout* [Master's thesis, Islamic Azad University Yazd]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/f54a6fd1e4067a0d84d74aef384cc8ab> [In Persian].
- Akyuz, E., & Celik, E. (2015). A fuzzy Dematel method to evaluate critical operational hazards during gas freeing process in crude oil tankers. *Journal of Loss Prevention in the Process Industries*, 38(26), 243-253. <https://doi.org/10.1016/j.jlp.2015.10.006>
- Andarodi, E. (2020). Analyzing the infrastructures of cultural tourism in heritage sites with an emphasis on architectural design elements. *Journal of Art and Civilization of the Orient*, 8(27), 53-66. <https://doi.org/10.22034/jaco.2020.234270.1162> [In Persian].
- Asadpour, M. (2017). *The plan for the improvement of the ancient site of sefe sarmasjid of suleiman mosque with a conservation-oriented approach* [Master's thesis, Tehran University of Arts]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/0a2046f169e852215ae84f4183592af4> [In Persian].
- Baixinho, A., Santos, C., Couto, G., Albergaria, I. S., de Silva, L. S., da Medeiros, P. D., & Simas, R. M. N. (2021). Islandsapes and sustainable creative tourism: A conceptual framework and guidelines for best practices. *Land*, 10(12), 1302. <http://dx.doi.org/10.3390/land10121302>
- Baste Negar, M., Hasani, A., & Khakzar before, M. (2017). Conceptual framework of creative tourism. *Journal of Tourism and Development*, 6(2), 81-108. https://www.itsairanj.ir/article_110411.html [In Persian].
- Budruk, M., White, D.D., Wodrich, J.A., & Riper, C.J. (2008). Connecting visitors to people and place: Visitors' perceptions of authenticity at canyon de chelly national monument Arizona. *Journal of Heritage Tourism*, 3(3), 185- 202. <https://doi.org/10.1080/17438730802139004>

- Carvalho, R. M. F., Costa, C., & Ferreira, A. M. (2024). Multidimensional benefits of creative tourism: A network approach. *Urban Science*, 8(4), 196. <https://doi.org/10.3390/urbansci8040196>
- Chaharkhani, S. (2019). *Studying the archaeological potential of Hamedan province for tourism development (Case study: Hegmatane hill, Noushijan hill, Pisa Hill)* [Master's thesis, University of Mohaghegh Ardabili]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/368902503949abb6b6769908fb57fb7f> [In Persian].
- Chakravarty, I. (2008). Heritage tourism and community participation: A case study of the Sindhudurg Fort, India. In B. Prideaux, D.J. Timothy & K.S. Chon (Eds.) *Cultural and Heritage Tourism in Asia and the Pacific* (pp. 189–202). Routledge.
- Cheng, C. H., & Lin, Y. (2002). Evaluating the best main battle tank using fuzzy decision theory with linguistic criteria evaluation. *European Journal of Operational Research*, 142(1), 174-186. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(01\)00280-6](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(01)00280-6)
- Council of Europe. (1992). *European convention on the protection of the archaeological heritage (Revised)*. Valletta. <https://rm.coe.int/168007bd25>
- Darcy, S., Cameron, B., & Pegg, Sh. (2010). Accessible tourism and sustainability: A discussion and case study. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(4), 515-537. <https://doi.org/10.1080/09669581003690668>
- Duxbury, N., Bakas, F. E., Vinagre de Castro, T., & Silva, S. (2021). Creative tourism development models towards sustainable and regenerative tourism. *Sustainability*, 13(2), 1-17. <https://doi.org/10.3390/su13010002>
- Eghbal Moghadam, R., Saeede Zarabadi, Z., & Zabihi, H. (2023). Presenting the creative tourism development model in historical contexts with the approach of Start-Up businesses in Iran. *Urban Economics and Planning*, 4(1), 116-129. <https://doi.org/10.22034/uep.2023.385717.1330> [In Persian].
- Eghbali Roz, P. (2018). *Feasibility study of establishing a natural and cultural tourism axis in the ancient site of Rey and the surrounding landscape* [Master's thesis, University of Mohaghegh Ardabili]. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/3e9b6789b80fdf579f0dc985c0c55e1f> Ganj.
- Esmaeili Sangari, H., & parvin, R. (2024). Identification of productive places of the creative tourism industry in the corridor of intangible heritage with the benefit of the hierarchical approach (AHP) (Case study: The world heritage collection of the historical Bazaar of Tabriz). *Urban Space and Social Life*, 3(8), 1-18. <https://doi.org/10.22034/jprd.2024.60554.1079> [In Persian].
- Faizi, K., & Irandoost, M. (2012). *Delphi the method for research decision-making and future research*. Publications of industrial management organization. [In Persian].
- Falk, J. H., & Dierking, L. D. (2013). *The museum experience revisited*. Routledge. <https://www.book2look.com/embed/9781315417837>
- Florida, R. (2002). *The rise of the creative class: And how it's transforming work leisure community and everyday life*. Basic Books.
- Habibi, A., Jahantigh, F. F., & Sarafrazi, A. (2015). Fuzzy delphi technique for forecasting and screening Items. *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, 5(2), 130-143. <http://dx.doi.org/10.5958/2249-7307.2015.00036.5>
- Haynes, S. N., Richard, D. C., & Kubany, E. S. (1995). Content validity in psychological assessment: A functional approach to concepts and methods. *Psychological Assessment*, 7(3), 238-247. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.7.3.238>
- Heydari, R., Keshtidar, M., Azimzadeh, S. M., Talebpour, M., & Ramkissoon, H. (2024). Effective factors in development of creative sports tourism based on intangible cultural heritage. *Sport Management Journal*, 16(2), 25-1. https://jsm.ut.ac.ir/article_90199.html [In Persian].
- Heydarizadeh, B. (2011). *Organizing and protecting the immediate privacy of the ancient site of Susa (with an approach to the development and respect of cultural treasures)* [Master's thesis, Islamic Azad University, Central Tehran]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/c9986e7c4c7a3d1f23b6e0040fd74f25> [In Persian].
- ICOMOS. (1964). *The venice charter; international charter for the conservation and restoration of monuments and sites*. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf.

- ICOMOS. (1996). *The declaration of san antonio, the meaning of authenticity in preservation in the americas*. The interamerican symposium on authenticity in the conservation and management of the cultural heritage.
- ICOMOS. (1999). *International cultural tourism charter, managing tourism at places of heritage significance*. <https://www.icomosictc.org/p/international-cultural-tourism-charter.html>
- ICOMOS. (2022). *International cultural tourism charter; reinforcing cultural heritage protection and community resilience through responsible and sustainable tourism management*. <https://www.icomosictc.org/p/2022-icomos-international-cultural.html>
- Jafari Farsani, M. (2009). *Compilation of the protection and management plan for the ancient site of Noushijan Malair* [Master's thesis, Isfahan University of Art]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/239ca3097827ecb2cdd4fd5b4f9d29ed> [In Persian].
- Jahangiri, N. (2014). *Cultural landscape museum website design, case example: Silk Hills* [Master's thesis, University of Tehran]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/acf55a2f84997d2930106b8f5cadb27c> [In Persian].
- Khademzade, M. H., Choubak, H., & Khorami, R. (2022). Archeological park, an appropriate pattern for preservation and sustainable development of historical sites. *Iranian Architecture & Urbanism (JIAU)*, 13(1), 215-229. <https://doi.org/10.30475/isau.2021.237059.1451> [In Persian].
- Khosravi, H. (2011). *Investigating the features of the management plan for the protection of cultural heritage sites, presenting the management plan for the protection of Fars Pool city* [Master's thesis, Isfahan University of Art]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/1b171ab88f07c1f37421579fdf95a74b> [In Persian].
- Landry, C., & Bianchini, F. (1995). *The creative city*. Comedia.
- Law on the Seventh Five-Year Development Plan of the Islamic Republic of Iran. (2024). Islamic consultative assembly. [In Persian].
- Lee, Y. J. (2015). Creative experience and revisit intention of handmade oriental parasol umbrella in Kaohsiung. *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*, 9(8), 2807–2810. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1109563>
- Mathisen, L. (2012). The exploration of the memorable tourist experience. *Advances in Hospitality and Leisure*, 8, 21-41. [https://doi.org/10.1108/S1745-3542\(2012\)0000008006](https://doi.org/10.1108/S1745-3542(2012)0000008006)
- McKercher, B., & Du Cros, H. (2002). *Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management*. Routledge.
- Moazezi Mehr-e-Tehran, A., M. (2023). *Concurrent conservation and development in historic sites, case study: rshkan historic site, ray city* [Master's thesis, University of Tehran]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/1f0881a78b676b9dc20a9c692fca8626> [In Persian].
- Moazezi Mehr-e-Tehran, A., M., & Fatemi, M. (2023). A new light on the construction of tourism experience. *Tourism of Culture*, 4(14), 30-37. <https://doi.org/10.22034/toc.2023.409186.1133>. [In Persian].
- Mohammadi Fateh, A., Hosseini, S. H., & Nadi, H. (2021). Identifying factors affecting the constructive voice of employees in the Iranian governmental organizations: A case of a military organization in Tehran. *Journal of Human Resource Management*, 11(2), 95-118. <https://doi.org/10.22034/jhrs.2021.134043> [In Persian].
- Mommaas, H.J.T. (2004). Cultural clusters and the Post-Industrial City: Towards A Remapping of Urban Cultural Policy. *Urban Studies*, 41(3), 507–532. <https://doi.org/10.1080/0042098042000178663>
- Moniri, S. (2017). *Designing the cultural landscape of the historical area (Case example: the area around Toghrel tower)* [Master's thesis, Shahid Rajaei Teacher Training University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/0d7aee69998be40f1c59b60b312953cf> [In Persian].
- Motovali, S. (2015). *Factors affecting the development of historical sites as tourist attractions (Case study: underground city of Noushabad)* [Master's thesis, Allameh Tabataba'i University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/a9c51f319d573135e6ae6a87ec07a106> [In Persian].
- O'Connor, J. (2010). *The cultural and creative industries: A literature review*. Published by arts council England. <https://eprints.qut.edu.au/43835/>
- OECD (2014). *Tourism and the creative economy*. OECD.

- Ohridska-Olson, R. V., & Ivanov, S. H. (2010). *Creative tourism business model and its application in bulgaria*. proceedings of the black sea tourism forum 'cultural tourism the future of Bulgaria'. <https://ssrn.com/abstract=1690425>
- Poriosefzadeh, S. (2009). *Principles and criteria of landscape restoration in historical and natural sites (Case example: Bistun, Kermanshah)* [Master's thesis, Tarbiat Modares University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/686fc88b9d9b94d42496cbdd50c61140> [In Persian].
- Pourmohamed, L. (2014). *The site museum of the ancient city of Jurjan, is based on the preservation of the historical site* [Master's thesis, Roozbahan Institute of Higher Education]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/3f062545f7bfe6e4b94c0147c45c92fa> [In Persian].
- Prentice, R., & Andersen, V. (2007). *Creative tourism supply: Creating culturally empathetic destinations* (G. Richards, & J. Wilson, Eds.). Routledge. <http://hfs1.duytan.edu.vn/upload/ebooks/4169.pdf>
- Rahmani, A., Vaziri Nezhad, R., Ahmadi Nia, H., & Rezaeian, M. (2020). Methodological principles and applications of the delphi method: A narrative review. *JRUMS*, 19(5), 515-538. <http://journal.rums.ac.ir/article-1-5107-fa.html> [In Persian].
- Ramsey, D., & Everitt, J. (2008). If you dig it, they will come! Archaeology heritage sites and tourism development in Belize Central America. *Tourism Management*, 29(5), 909-916. <http://dx.doi.org/10.1016/j.tourman.2007.11.002>
- Richards, G. (1996). Production and consumption of European cultural tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2), 261-283. [http://dx.doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00063-1](http://dx.doi.org/10.1016/0160-7383(95)00063-1)
- Richards, G. (2011). Creativity and tourism the state of the art. *Annals of Tourism Research*, 38(4), 1225-1253. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2011.07.008>
- Richards, G. (2020). Designing creative places: The role of creative tourism. *Annals of Tourism Research*, 85, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102922>
- Richards, G. (2021). *The potential of cultural and creative tourism for place making*. The Ontario Culture Days Conference: Now into The Future: Cultural Tourism. Ontario, Canada. <https://B2n.ir/qj7227>
- Richards, G., & Marques, L. (2012). Exploring creative tourism: Introduction. *Journal of Tourism Consumption and Practice*, 4(2), 1-11. <https://pearl.plymouth.ac.uk/jtcp/vol4/iss2/12>
- Richards, G., & Raymond, C. (2000). Creative tourism. *ATLAS News*, 23, 16-20. <https://doi.org/10.18089/tms.2019.15SI01>
- Richards, G., & Wilson, J. (2007). *Tourism creativity and development*. Routledge.
- Ross, D, O, C. (2018). *Examining the creative tourism potential of intangible archaeological heritage in alentejo (Portugal) – a study on the role of tourism providers in developing creative archaeological tourism experiences* [PhD Dissertation, University of Hull]. <https://hull-repository.worktribe.com/output/4223357>
- Sadeghiyan, N., Kiani Salmi, S., & Gholami, Y. (2021). Identifying the factors affecting the development of creative tourism and their effect on the sustainability of behavior from the perspective of tourists in rural areas of Borujen city. *Journal of Rural Research*, 11(4), 696-711. <https://doi.org/10.22059/jrur.2020.301054.1493> [In Persian].
- Saidi, H. (2016). Creativity and mediation in tourism and in heritage: Approaches, stakeholders and issues. *Ethnologies*, 38(1-2), 3-29. <https://doi.org/10.7202/1041584ar>
- Scott, A. J. (2010). Cultural economy and the creative field of the city. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 92(2), 115-130. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0467.2010.00337.x>
- Shieh, E., Daneshpour, S. A., & Roosta, M. (2017). Designing a model of social sustainability place indicators using delphi method and shannon technique. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 10(19), 119-129. https://www.armanshahrjournal.com/article_50454.html [In Persian].
- Shukri, V. (2012). *Protection and maintenance plan of the palace-underground tomb in Durantash ancient site (Cheghazanbil)* [Master's thesis, Islamic Azad University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/74b671ffe6708fcf2e8684db28112246> [In Persian].
- Smith, M. (2005). *Tourism culture and regeneration: Differentiation through creativity*. Association for tourism and leisure education.

- Somuncu, M., & Yigit, T. (2010). World heritage sites in Turkey: Current status and problems of conservation and management. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 8(1), 1-26. http://dx.doi.org/10.1501/Cogbil_0000000103
- Statista Research Department. (2024). *Total contribution of travel and tourism to GDP worldwide 2019-2034*. Statista research. <https://B2n.ir/ss5720>
- Tan, S. K., Kung, S. F., & Luh, D. B. (2013). A model of creative experience in creative tourism. *Annals of Tourism Research*, 41(8), 153–174. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.12.002>
- Telan, S., & Jamieson, W. (2020). Creative tourism planning and development for cities in the southeast asian region. *Dusit Thani College Journal*, 13(2), 1–15. <https://so01.tci-thaijo.org/index.php/journaldte/article/view/241043>
- Timothy, D. J. (2011). *Cultural heritage and tourism: An introduction*. Channel view publications.
- Tirah, L., & Khosravi Bakhtiari, S. (2017). *The role of ancient places and buildings in the development of sustainable tourism in Khuzestan (Case study: Shush City* [Master's thesis, Urmia University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/8bced5b7c84db965172bd1026e42e8c9> [In Persian].
- UNESCO. (1962). *Recommendation concerning the safeguarding of the beauty and character of landscapes and sites*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114582.page=142>
- UNESCO. (1972). *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage*. <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>.
- UNESCO. (1976). *Recommendation concerning the safeguarding and contemporary role of historic areas*. <https://B2n.ir/gn6222>
- UNESCO. (2006). *Towards sustainable strategies for creative tourism: Discussion report of the planning meeting for 2008 international conference on creative tourism*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000159811>
- Yousefi-Shahir, H., Hoseynzade Dalir, K., & Bagheri, k (2014). Evaluation of tourism infrastructure with emphasis on communication axes and stops from the point of view of tourists (Tabriz historical-cultural area). *Geographical Journal of Tourism Space*, 3(12), 25-44. https://journals.iau.ir/article_520340.html [In Persian].
- Zamanian, M. (2019). *Management plan for the protection of heghmatane historical site* [Master's thesis, Imam Khomeini International University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/e2f6d0df0425fa170b44728785924419> [In Persian].
- Zargham Borujeni, H., & Azizi, F. (2017). Evaluation of the factors effective on development of ancient-historical sites tourism (Fuzzy Approach). *Journal of History and Culture*, 49(2), 9-32. <https://doi.org/10.22067/jhc.v49i2.73024> [In Persian].